

50308

FÖLD — ÉS — EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS
SZEMLE - SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY

ÉS

STRÖMPL GÁBOR

VI. ÉVF.
MÁSODIK SZÁM
1926

SZERKESZTŐSÉG:
SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST

TARTALOM.

Értekezések:

	Lap
<i>Ernyey József</i> : Régi cseh telepítések hazánkban	65—86
<i>Gárdonyi Albert</i> : Pest város úratelepítése a török hódoltság után	87—111

Szemle:

<i>Zoltai Lajos</i> : Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában (Bátky Zsigmond). — <i>Zoltai Lajos</i> : Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajdu vármegye mai területén (B. Zs.). — <i>Bogdányi Ödön</i> : Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön (Szakáll Zsigmond). — <i>Machatscheck, Fritz</i> : Länderkunde von Mitteleuropa (Schilling Gábor). — <i>Tulogdy János</i> : Erdély geológiája (Borbély Andor). — <i>Stein Aurél</i> : Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben (Szakáll Zsigmond). — <i>Rapács Raymund</i> : A növények társadalma (Boros Ádám). — <i>Barthos Inádr, és dr. Kurucz György</i> : Új történelmi iskolai atlaszok és falitérképek (Historicus)	112—122
--	---------

Apró közlemények:

<i>Csalló</i> (Bátky Zsigmond). — Harossziget (B. Zs.). — Barok (Dornyay Béla). — Oslo—Krisztília (Podhradszky György). — A Parlagcsa flórájából (Boros Ádám) . . .	123—128
---	---------

Térképmelléklet:

Mintalap Barthos—Kurucz Történelmi Atlaszából.

ETHNOGRAPHIA (NÉPÉLET)

a Magyar Néprajzi Társaság hivatalos folyóirata és a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárá-nak hivatalos értesítője. Megjelenik negyedévenként. Előfizetési ára 80.000 papirkorona. Előfizetések Magyar Néprajzi Társaság Pénztára címére (Budapest, VIII., Magyar Nemzeti Múzeum) küldendők. A folyóiratot a Magyar Néprajzi Társaság tagjai tagilletményül kapják; a tagsági díj évi 60.000 papirkorona. A tagfelvételre vonatkozó bejelentések a Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala címére (Budapest, X., Tisztviselőtelep, Elnök-u. 13.) küldendők.

A FÖLD ÉS EMBER

egyes füzeteknek ára 2 pengő, egész évfolyam (4 füzet) előfizetési ára 6 pengő. *Iskolák, könyvtárak, tandrok, tisztviselőknek kedvezményes előfizetési ár egész évre 2 pengő.*

Kérjük előfizetőinket, hogy tartozásaikat a mult számhoz mellékelt csekklap felhasználásával mielőbb egyenlítsék ki.

Régi cseh telepítések hazánkban.

Blahoslav 1543 évi tanítása, illetőleg újabban Miklosich óta eléggé ismeretes tény, hogy a tótság, mint fajilag, és nyelvileg a déli szlávokhoz tartozó önálló törzs a csehek-től földrajzi szomszédsága ellenére is eredetileg külön állott; noha mai nyelvében tagadhatatlanul sok cseh elemet találunk. A kérdés tehát önként merül fel: mikép és hol történt ez a depraváció? Hiszen a tótság elhelyezkedése szerint jobban érintkezik ruthén és lengyel testvéreivel, mint morva közvetítés útján a csehekkel, sőt a szlovének közbeiktatása által a délszláv kapcsolatot sem vesztette el teljesen. Mégis ezek hatása együttesen is elenyészik a csak közvetve gyakorolt cseh befolyással szemben. A morva-tót rétegen keresztül átszűrődött cseh érvényesülés a két határhegység és az aránylag rövid (150 km.) érintkező felület mellett pusztá szomszédsággal, vagy rokonsággal meg nem fejthető, még az esetre sem, ha odaátról jövő valami felsőbb kulturát akarnánk feltételezni, amire semmi okunk. Hiszen ha más argumentumokat nem is nézünk, a szomszédabb Lengyelországgal való kapcsolatuk a politikai, kereskedelmi és társadalmi szálak által mindenkor szorosabb, közvetlenebb volt, az érintkezés felülete pedig (300 km.) jóval nagyobb. Szellemi világának értéke mindenkor versenyez a csehekével, a legtöbb korszakban felül is múlja. A krakói egyetem (1364) a prágainál (1348) csak 16 évvel ifjabb, magyar hallgatóinak száma kezdettől fogva jelentékenyebb, sőt hatása, működése akkor is zavartalan, mikor a prágai a husszita mozgalmak zavarai, majd a lipcsei exodus által fokozatosan letört. A lengyel beszivárgás Vág, Poprád stb. folyók medencéjébe ép olyan volt, mint a cseheké, hatása mindamelllett csak helyi érdekű, nyelvi és kulturális jelenségeiben mulékony, késő keletű és a csehekével szemben jelentéktelen.

Ezt a feltűnő eltérést a két szomszéd nép hatásában, bármi kíváncsi is megértése, egészében Czambel óta senki sem elemezte. Az egyes korszakokra, így pl. a husszita világra alkalmazott megfajtás annyira tendenciózus, mindamelllett tökéletlen, hogy ezt azon módon, amint adták, el kell ejteni

és más magyarázatot keresni. Itt csak néhány XVI. sz. adatot óhajtottam bemutatni e kérdés illusztrálására Trencsén-megyéből, de beláttam, hogy ezek számára is mélyebbre nyúló, korábbi előzményeket kell keresnünk, különben megállapításaink époly tökéletlenek lennének, mint a husszitizmus hatásáról levont önkényes combinatio.

Kétségtelen, hogy a hazánk területén a honfoglalás idején volt tótságot igen korán érte a cseh hatás, mert a nagy morva birodalom bukásával felülkerekedett csehek már akkor kezdtek terjeszkedni a tótok rovására. Attól kezdve a csehek nyílt vagy titkos beözönlése csaknem szakadatlan. Pl. a „Képes Krónika“ elmondja, hogy Géza, majd Szt. István alatt, miféle idegen népek lovagjai áramlanak az országba, ezek során természetesen említi a cseheket is — világos megkülönböztetésül a jól ismert, nem idegen tótoktól. Hogy a *Ludány, Rechek, Radvány-Bogáth* stb. cseh eredetű nemzetségek ősei nem magukban jöttek, hanem kisebb-nagyobb, ugyancsak cseh kísérettel, bizonyításra nem szorul. Ezeket a királyi adomány aggodalom nélkül a Felföldön: Nyitra, Trencsén, Túróc stb. területén helyezte el, ezért pl. a Radvány-nemzetség 1247, 1392 osztályában Páczin vára alatt morva telepet is látunk, tehát a zemplén-megyei Morva község és a Bogáth-ágból kivált Morvay de Gyapol család neve is hiteles.

Más kérdés, mi ürüggyel jöttek ezek ide. A prágai Cosmas elmondja, hogy mikor Bracislav herceg 1021-ben megverte a lengyeleket, hadifoglyait és a velük tartó morvákat rabláncra fűzve százával adta el Magyarországnak. Az értékes szállítmány tehát ide került tözséreivel és kíséretével együtt megszabadítani a királyt a „*Regnum unius linguae debile . . .*“ gondjaitól. Az üzlet szerencsés lebonyolítása után azonban itt maradt a cseh lovagok virága is, eloszolva az adományos birtokon. Egyébként a két fő piac, ahol rabot venni lehetett, Trencsén és Esztergom, maga mutatja merre volt kelendő az árú. Így támadnak aztán hasonló telepítések nyomán a XII—XIII. sz.-tól kezdve jelentkező *Csehi* villák és possessiók. *Korabinszky* még 18 ilyen helynevet tud, ahol a cseh név magában vagy jelzőül maradt eltorzult, de felismerhető alakban. Morva tövű vagy összetételű csak 4 akad. A többi helyrajzi eredetű is leliet, bár a XIV. sz. elején is tartotta magát az ősi cseh törvény, hogy bizonyos vétségek — így főleg a decalogus — VI—VII. pa-

rancsa ellen vétkezőket Magyarországra kell eladni. (L. Monumenta Strigon. I. 275, II. 240.) Az ilyen nemes áru itt mindenkor elkelt s a deportáltak elhelyezkedtek bizonyára jobban, mint a bemszüültek.¹

A csendes üzletet ugyan meg-megzavarta a közbejött harc, de a harag soha sem volt tartós.

1108. A *Vrisovic*-ok ellen támadt fejedelmi gyűlölet elől a vidéken volt s a vérfürdőből kimenekült nemzetség tagjai Kálmán királynál leltek menedéket és elhelyezést. Többé nem is tértek vissza.

1120. Borivoj, 1123. pedig Szoboszló herceg egész kíséretével jön át vendégnek — úgy látszik Trencsén és Túróc területére. A kibékült hercegek utóbb visszatértek, de népük István király jóvoltából itt maradt a Szoboszlónak adományozott birtokon. (L. Wenzel Árpádk. új okmt. VIII. 55. 56.)

Nem lehet célom itt az összes cseh politikai menekült elhelyezkedését keresnem, csak a módra akarok rámutatni, mikép jöttek ide egyesek és tömegek.

Egyesek valóságos vendégül jöttek (*hospites*) IV. István idejében 1165 táján. IV. Béla 1236. levele (Fejér Cod. dipl. IV/1. 58.) említ ilyen cseh telepet Obonyban, Esztergom külvárosában, kedvezményekkel elhalmozva Endre király jóvoltából, még IV. Béla is megújítja udvarnoki szabadságaikat. Ezek nyilván a tatárjáráskor pusztultak ki, mert ezentúl nincs nyomuk.

Másik módszer volt az elhurcolt hadifoglyok megtelepítése,² amit még a „rettenetes kunok” is gyakoroltak, amíg ide-

¹ Még csak nem is panaszkodhatunk királyaink elmaradottsága felett, hogy az elvben rég eltörölt rabszolgaságot ilyen módon fenntartották, hiszen a jószágos Mária Thérézia is birodalma Szibériájául tekintette hazánkat. Ide, az alsóbányavárosokba deportáltatta bányamunkásokul erőteljes bűnözőit, épen a cseheket. A bánság területére ugyancsak 6 cseh községet telepített így erdőirtásra a fogva tartott adamita eretnekekből, majd felfrissítették 1810—20 között. Ha szabad volt az ilyen háztisztogatás a XVIII. sz. „aufklärista” világában, hasonló joggal gyakorolhatta ezt 6 századdal előbb a cseh király a magyarral egyetértőleg, hiszen nem katonákat árultak és vettek, mint a XVIII. szdó német fejedelmei, hanem bűnözőket.

² Így pl. a Várad regestrum 273. lapján Borsod megyében említ cseh telepet. A veszprémi okl. tár I. 83—4. lapján 1230-ból említ nyolc év előtt itt megtelepített cseheket aránylag nagy számmal, mert két faluban

fennt a Kis-Kárpátok és Trencsén szorosait őrizték. Ezek 1252/3, de még inkább István király 1260. hadjáratában iszonyú vérontásaik közben a serdülő cseh ifjakat mindig rabul vitték: „*transformandos in ritum alterum*”. Maiglan is vitás mit akart Ottokár király krónikása e szavakkal mondani, de hihető, hogy a *ritus* szó a pap krónikás ajkán, valami pogány szertartás lehetett, amihez a kunok, mint ismeretes, még akkor is ragaszkodtak.

A krónikások főleg a „prágai Cosmas” folytatói megjegyzik, hogy a király (IV. Béla, V. István?) igen sok foglyot, nemrevaló tekintet nélkül, hurcolt el magával. Dúlásainak csak a pápai követ *Voloscus* énekezése vetett véget, de a foglyokat megtartotta.

Az erőszakos telepítés és a csendes beszivárgás mellett nagy tényező volt a Felföldön a bányatelepek és a *lehoták* létesítése. Mivel az ilyen *locatiókban*: *plantatio*, *libertas*, *allevatio*, *scultetia* stb. kifejezések szabályosan váltakoznak és belső tartalmukban sem fedik teljesen egymást, noha volt bennük némi különbség, lényegileg mind a tescheni és magdeburgi jogban gyökereznek, mégis nem szabad a lehotáktól valami cseh ízt eltagadni. (Cod. dipl. Moraviae 9. 17. 1336: *libertas plenaria in vulgari boëmico: lehota.*) Tudjuk, hogy a király, főurak és a szerzetes rendek versenyeztek e téren; pl. Csák Máté, főleg cseh barátkozása idején, sok ilyen községet létesített. Bizonyos, hogy telepesei között csehek is lehettek, hiszen a nyitrai püspök panasza is lehotákról beszél, mi érthető, hiszen az 1282 és következő inséges esztendők éhenhaló cseh népe örömmel jött a kenyeret, munkát adó nagyúr területére.

A bányászatban Csehország, főleg Kuttenberg vidéke, csak németeket adott. Az illavaí (1156) „*villa Lewa cum conventu hospitum*” (Mon. Strig. I. 107.) vagy a trencsényi soltésztség bányászai épügy deutsch-böhmök, akár Selmec-, Körmöcbánya stb. városok népe. Ezeket itt tehát mellőzzük akár a bányaművelő tótokat (1286, 1291) Korpona vidékén, bár azok is mind az iglaui bányajoghoz alkalmazkodtak. El kell mennünk

340 mansióval birnak, míg a másik három cseh falu népét szám szerint nem említi. Hasonló telepek voltak Győr vidékén, de azért csak az események véletlen találkozása lehet, hogy a vár 1273 és 1279 árulás útján jut az ostromló csehek birtokába. (Árpádk. új okmtár IV—20. IV—187. IX—23. 175. IX—276.)

a lipantai hegyekig, hogy cseh bányaművelőt lássunk. 1271 táján „*fidelissimus comes Bogomir*“, igazolt cseh jövevény a király. jóvoltából Boca vízében aranymosással foglalkozik, az ottani szász bányaművek mellett. Valóságos cseh bányászt Bogomir mellett aztán alig is tudnék mondani. Talán a jászói prépostság (1294 óta a morva anyaklastrom tartozéka) hozhatott valamelyes cseh telepeseket bányaművei számára, mert már 1255-ben az Aranyos patak mellett *Rudnik* nevű falva is van, ami egyezik a Fejér Cod. dipl. VII/2. 249-ből ismert 1294. évi Cseh-patakkal“.

A fentiek után külön tipusként tekinthetjük a királyi birtokon való magánjogú telepítést, amilyen Konstancia királyi hercegnő, Imre király húga, I. Ottokár cseh király nejének, 1199-től egész 1230-ig folytatott kolonizációja a Nagyszombat-tól a Kis-Kárpátokig terjedő tág területen. Figyelmet érdemel ez terjedelme és hatása szerint egyaránt, mert igazán átalakította e vidék nyelvi és néprajzi viszonyait. Az eredetileg magyar Zumbathelyből így lett az idegen környezet hatása alatt Tirnava. Ezt tudva megértjük, hogy V. István és II. Ottokár 1271-iki évi háborújában a csehek éppen a Kis-Kárpátok vidékét és az ottani várakat olyan könnyen szállták meg. Ottokár itt ellenállásra alig talált, sokan önkénynt hódoltak, a nagyszombatiak pedig: „kaput tárva, uralkodását elismerték és neki hűséget fogadtak“. Az itteni csehek soká tartották meg nyelvi önállóságukat, azért helyes Oláh Miklós Hungáriájának (X. caput) megállapítása, ha azt mondja, hogy Nagyszombat vidékét csehek lakják. Igaz ugyan, hogy ezek már nem az első telepések utódai, mert a husszita harcok dúlásai ezeket is szétszórták, hanem Mátyás és Dobzse László alatt hozott új cseh kolóniák és e révén szakadatlanul tartó beszivárgás eredménye. Így a cseh-morva-tót keveredésből támadt az a sajátos nagyszombati úgynevezett tót dialektus, amiről a zólyomi születésű Matolay már 1715-ben megállapítja, hogy éppen cseh elemei által elült a felvidéki és minden más tót szójárástól. Szerinte a vidéki németiség nem is nézi tótnak ezt a népet, hanem egyenesen csehnek mondja („Tyrnavienses non Slavos, sed Bohemos appellant“. Matolai J. Commentatio. M. N. Múzeum kézír. Fol. lat. 314. p. 18.).

Alább saját megfigyeléseként kiemeli, hogy az így keveredett nép nemcsak testi, hanem lelki tulajdonságaiban is elült

a többi tótságtól „Observamus Slavos hic multifarie mixtos Bohemis, temporibus Uladislai. Nec cessavit haec mutatio, quin perpetue adventantibus cum Bohemis, tum Moravis gens Slavica moribus et lingua misceatur . . . Nequiores sunt, qui accolant Tyrnaviam et ripas Vagi, nam promptius ad latrocinia parati . . .” Így nézi a fajkeveredés hasznát és a tót tájszólások keletkezését a német egyetemeken tanult tollforgató tót-evangelikus pap.

Már az eddigiek után méltán feltűnhetik, hogyan fért az a sok telepes a szűk határú Felföldön? Nem volt-e már túl népesedve a sovány föld? Megnyugtathatjuk az aggódókat. A cseh hercegek, fejedelmek illetőleg 1159 óta a császár jóvoltából lassacskán királyok, gyakori beütései gondoskodtak arról, hogy a Vág, Nyitra völgye, Pozsony vidéke stb. határ a maga idején kellő érvágást nyerjen. Okléveleik büszkélkedve említik, hány falut, várost égettek fel egy-egy expedíció alkalmával fajrokonai, a tótok, vagy csak az imént kivándorolt csehek kárára.

Egyébként a végtelen „fekete erdő” (fenyvesek) irtása új meg új területeket szabadított fel, amiben a tömérdek fát, szemet fogyasztó bányák is derekasán segédkeztek.

Figyelembe kell vennünk emellett a hegységek jelentékeny számú kóbor pásztor népét, amely uradalom, sőt országhatár nélkül éledegelt, kerülve az adózást, megtelepülést és a vele járó szolgálmányokat. Ezek a tót-ruthén nyelvű *valachok* utóbb is Morvaország határhegyeiben rekedtek és a mai *Mährisch-Walachei*-nak, a korábbi németiség által már némileg megművelt területét szállták meg.

Más hasonló népvándorlás volt a Tótság keleti részéből, ismeretlen körülmények közt. Ez a körülbelül a tatárjárás után kiszakadt tömeg, a mai *Mährisch-Slovaekai* népe, mely ugyancsak magával vitte s maiglan örzi régi hazája dülő és határneveinek egész complexumát. Ezzel épúgy rávall eredetére, mint a nálunk ismétlődő cseh-morva helyneveket ápoló falvak népe a magukéra.

Elenyésztek a kún, székely, besenyő telepek, Nyitra, Trencsén, Bars stb. területéről, noha túléltek a tatárjárás veszedelmét. Elenyésztek a határvédelem megszűntével, hogy helyet adjanak a nemes jövevényeknek, mert aki ideje korán el nem iakarodott, az erőszakos magyarosítás hullámai között, úgy

járt mint a Bars-Vezekény vidékén 1165—1284. élt keresztény kúnok. Elcsehesedett. Tessék összevetni a Monum. Strig. I. 96. és u. o. a 466. sz. oklevelet. Ezek a kúnok 119 év alatt a papok jóvoltából nyelvüket, ősi neveiket végleg elvesztették, már Vojszlav, Sztojszlav, Dobrina stb. névre hallgatnak.

E hosszas kerülő után közelebb érünk felvett tárgyunkhoz, ha még a papság, főleg az Anjou-korabeli papság szerepével megismerkedünk. Bővebben mint munkást és iparost, nevelt Csehország áldott földje papot. De mert exportra dolgozott, a quantumnak győznie kellett a minőség felett.³ Más célból összeállítottam Róbert Károly és Nagy Lajos korában itt elhelyezkedett udvari és egyházi méltóságokra jutott 73 cseh pap névsorát és szerepét, akik mellett eltörpül az ugyancsak szép számú világi adományosok jelentősége. Ez adja kulcsát a Zsigmond alatt még erősebbé lett cseh hatásnak. Milyen arányokban folyt itt a cseh papok beözönlése, mutatja Nagy Lajos és Károly császár pápai kérvényeinek hosszú sora. Így pl. 1346 egyetlen egy rotulusban 97 csavargó papot óhajt elhelyezni. Ebből 18 francia, a többi cseh. (Lásd Klicmann Monum. Vaticana Pragae 1903. p. 455.)

És ha az otthon maradt színe a cseh papságnak csak olyan volt, mint az exportárú, akkor megérttem Konrád mester és társai prédikációit, Hussz János fellángolását és szidalmait a papság ellen.

Mivel a csehek csökönyösen tartották megszerzett stálumaikat és szinte örökölték, érthető, hogy Hussz tanítását is ezek az utódok vették, terjesztették legegység Dunántúl és Erdélyben, ahol a csavargók legnagyobb része elhelyezkedett. Kevesebb jutott belőle a Felföldre, az aránylag szegény vidékre. A nyitrai káptalan és a kopott ecclesiák nem vonzották eléggé az Úr ígéinek önzetlen szolgálát. Erre csak később, Zsigmond idejében került a sor, jobb hiányában és talán nem is egészen céltudatlanul, mert Pozsony elzálogosítása (1385—89) a morváknek, előjátéka az eseményeknek. Hiszen Nápolyi László mozgalma idején, a Felföld „pacifikálása” valóban a zobori cseh apát és papjai kezében futott össze. Pártján van Smylo

³ A cseh kóbor papok (sacerdotes vagi) ellen már VIII. János pápa (873.) tiltakozik Mutimir herceghez írt levelében, de sikertelenül. Utána Guidó kardinális (1146) nagyon szomorú képet ad erről. (L. Friedrich Cod. dipl. Pragae 1904 Fasc. I. p. 12. 137. 154.)

a pozsonyi, Bohus-Zeliza csejtei cseh várnagy és a lengyel vérfű Péter nyitrai püspök cseh népe. Mivel ezek fővezére akkor Stibor volt, nem szabad rossz néven vennünk, hogy később a husszita harcok idején fia is félsikerek, vagy kudarcok, de állandó árulások közben harcolt a csehek ellen. Erről mindenki beszélt, de az árulás forrását senki sem kereste. Azon sem ütközött meg senki, hogy Stibor királyi engedelemmel 1427 őszén „hithű” cseheket telepít (Fejér Cod. dipl. X/6. 871.), 1428 telén itt van az első nagyobb cseh betörés és Szokolcánál éppen Stibort verik meg . . . Csak hajszálon múltott, hogy ugyanakkor Pozsony a „hithű” telepések segítségével husszita kézre nem jutott, úgy mint Trencsén, Nagyszombat, Likava stb. erősségek, ahol véletlenül szintén egy-egy menekült nyitja meg a kaput. Ne keressünk azért kapcsolatot Hunyadi losonci veresége és a jelen volt hithű csehek között, ez is csak a sors játéka volt, akár csak a győri eset . . .

Ezek további részletezésébe most nem bocsátkozom, csak azt emelem ki, hogy Stibor kolonizálása sikerült, még a bányavárosokba is jutott cseh telepes. (Historica de fatis eccl. evang. Neosol. Jeszenák lvtár kéziratai Collectanea religion. Tom. III. p. 266.) naivul elmondja „*Sigismundi regis tempore hic concurrentibus Moravis et Bohemis*” — cseh egyház létesült, mely a reformatio elején az üldözések elől menekülő és száműzött csehekkel bővülve elfoglalta a Szt. Erzsébet-kórház templomát és cseh-tót egyházat létesített. Az első evang. pap az alig 100 év előtti eseményekről hű képet adott.

Szólnunk kellene a husszita harcokról, és az utána következő utraquista, majd zsebrák korról, e három, lényegileg külön phasisról, melyek a Felföld számára annyiban is fontosak, mert újabb cseheket, bár nem települést hoztak. Erre vonatkozólag külön álláspontunkat már kifejtettük 1912-ben,⁴ azon nincs okunk változtatni.⁵

⁴ Szerémy és Ernyey: A Majthényiak és a Felvidék. Bp. 1912. p. 172—213.

⁵ Nem foglalkoznánk újra e kérdéssel, ha az új hódítók nem firtatnák annyira e szégyenletes, de szerintük daliás korszakot, ha nem keresnék a cseh kulturhatás nyomait. Bartolomeides tanítása a gömör-kishonti csehekről és emlékeikről lomtárba való ábrándozás, alapja nincs, (V. ö. Tóth Szabó Pál: A cseh husszita mozgalmak. Bp. 1917. 332.), ezt még a tót irodalom is elvetette. Szóval, ahol a Felvidéken cseh nyomokra akadunk, az mind a husszitizmus előtti időkből, vagy a reformatio első

A husszítizmus nyomát tehát nem találjuk sehol, ellenben a husszita harcok positivuma az, hogy kiirtotta a vágmenti régi magyar-német elem utolsó emlékeit: Trencsén, Illava (Léva), Zsolna, Szt. Márton stb. városok német jellege, a sok német soltésztság eltűnt. Helyükbe jött a régi cseh és tót iparos elem; a falu népe tódult az üres városokba. Mivel hasonló kiegyenlítő-dés folyt a vérevesztett Csehországban is, megszűnt a külső nyomás, vele egyidőre a cseh bevándorlás is. Az említett városok jegyzőkönyvei és céhélete világosan mutatja ezt a szüine-

éveiből való, mert Ziska és a táboriták, de a zsebrák hadak is, csak gyűlöletessé tették itt a cseh nevet. Valami nemzeti, vagy vallási elemet keresni e rabló hordákban, igazán meddő fáradság, azért e harcok végső szakaszától és Giskra korától még a cseh jelleget is meg kell tagadnunk. A mindenütt jelen volt zsoldosok harcolnak itt, köztük a csehek. Miután Albertet el és kiverték országukból, most csecsemő fiát vádik a magyar trónon. A csehek, akik ellen a pápa csak az imént keresztet hadat hirdetett, most maguk csapnak fel keresztes lovagokul a magyarok ellen, nehogy kár essék a törökben. Erre vállalkozik a jobb környezetet érdemelt tehetséges hadvezér, Giskra. Mellette lengyel, orosz, litván, német, még magyar is kellő számban ontja vérét parancsszóra, bár valami ideális cél vagy eszme egyiket sem hevíti. Harcol, mert fizetséget ígérnek érte, de még a magyar sem tudja, hogy itt valójában az idétlen legitimizmus küzd az ország érdekei ellen. Ebben a harcban lesz Hunyadi hűtlen lázadóvá, Giskra és népe pedig „fidelissimus noster“-ré.

Annak idején Zsigmond és Albert szolgálatában Hunyadi és Szentmiklósi Pongrác alatt tanulta a fegyverfogást, most Erzsébet királyné szolgálja levén, mestere ellen fordul. Vele van az ország primása Dénes, vele Széchi Tamás, idb. Perényi János, Garai László stb. Habsburgpárti urak, az alsó és felső bányavárosok német polgársága, vele mindazok, akiknek a veszély pillanatában is fontosabb az alkotmányosdi az ország fennmaradásánál. Ezeknek köszönhetette a török sikereit, a várnai győzelmet, stb. hódítást. Várna után megszűnt az ürügy idegen zsoldosokat hizlalni itt az ország testén, de az osztrák politika nem engedett, Giskra és a többi kapitány itt maradt, ellenőrizni Hunyadit. Teltek az évek, V. László már trónra lépett, a kapitányok hívatalt, jelentősége is megszűnt, de még itt vannak mind, várják az elmaradt zsoldot és fosztogatnak, mint előbb. Talán elég elmondanom a „hódító hadak“ cseh nemzeti érzületének megértésére, hogy 1454 Csütörtökhelyen Giskrát saját „testvérei“ ostromolják és Perényi magyar hada menti fel. Két év múlva pedig: Brcal, Bartos, Talafuz, volt „kapitányait“ maga Giskra veri meg. Mátyás trónraléptével volt gazdája, Frigyes parancsára előbb dacoit ugyan, hiszen szolgálatában még Albert herceg ellen is harcolt, de amint meghódolt és hűséget esküdött Mátyásnak, szavát állotta becsülettel. 1467 az oláh és török, 1468 pedig volt fegyvertársa, Podiebrad cseh király ellen harcolt. Mint igazi zsoldos, többre tartotta szavát a vér és eredet jogánál.

tet, az új polgárok, mesterek, mind a vidék népéből valók, idegen nincs közte. Ez annál tanulságosabb, mert a kialakuló nagybirtokos nemességet akkor kezdi csalogatni a bécsi udvar fénye, vele kezdődik az idegenből való házasodás. Az Erzsébet királyné udvarában szívesen látott csehek élnek is az alkalommal, divatba jött a cseh rokonság, akárcsak Mária Terézia idejében. Később a kis király udvarlására járt magyar urak folytatják ezt az előkelő udvari nexust biztosító szokást. Így jutott Giskra is 3 magyar neje révén előkelő magyar rokon-

És ez a Giskra ma ismét ideál, nemzeti hős, hódító és jogforrás. Mintha bizony sikereit és terjeszkedését csak személyes eredményeinek köszönné. Faját, nemzetét, mint láttuk, rég megtagadta, és ha magyar pártfeleinek egyike befogadta a királyi kapitányt és népét várába, vagy támogatta harcait, az sem a csehet, sem a kapitányt, hanem a kis király érdekeit akarta szolgálni. Tovább mint 28 évig tartott ez a „kulturhatás“ a Felvidéken, lett is megfelelő eredménye, Kosztolány és N.-Szombatostroma mutatja. Tanúbizonyságot tett a nép, mennyire szereti idült vendégeit. Ott van Sáros, Abauj, Zemplén, Szepes, tehát az u. n. keleti tót nyelvjárás vidéke, ahol Giskra főispán és kapitányképen működött népével együtt. Vajon mi beszél róluk? Egy-egy falu helye, templom vagy kastély püsztlő romja, amit feldúltak, de általuk emelt templom, vár, vagy más középület még a mai napig sem akadt. Pedig az új tudomány be nagyon keresi! A nép nyelvében, hagyományaiiban, vagy mondáiban a „sárosi főispán“ és daliáinak (?) emléke épen itt nem maradt, legalább a lengyel idiomára hajló tótságban nem volt, de reménylik ezentúl lesz.

Ép oly furcsán vagyunk a sokat hánytorgatott „cseh hittelt“. Hol van terjedésének nyoma? Tudjuk, Zsigmond eleinte nem vette komolyan a cseh eretnekséget, hiszen Jeromost Budára hozatta és meghallgatta Viclejius dicséretét. Később, a konstanci zsinat után, mikor a „hussziták“ fegyveres ellenfélként kezdtek szerepelni, jórészt már elhagyták Husz tanítását és szektákra oszolva, egységes hitvallást sohasem adtak. Az árvák rég nem vallották Ziska komoly erkölceit, pedig reá esküdtek. A bomlott táboríták szélsőséges, de megalkuvó radikalizmusa, sem Husz, sem Berengár tanításával nem egyezett. Ezen belül, ahány vezér, annyi fractio, minden egység híján. A mérsékelt kelyheseket pl. mindnyájan „rómaiaknak“ nevezték. Közösen gyűlöltek egymást, még kalandjaik közben is veszekedtek. Különben egyik párt sem hirdette, hogy térítés okáért fog fegyvert. Nekik rabolniok kellett, mert feldult országuk nem táplálhatta őket. Az örületnek a lipani testvérharc vetett véget (1434). Egy év múlva pedig a compactatum egyházilag is liquidálta a harcok egyetlen eredményét: a kehely használatát. Ha szükség lett volna itt a kiengesztelőedésre, a zsinat és az 1435. sz. fejevári országgyűlés határozatát, vagy compactatum szövegét kihirdetik nálunk is, de ez elmaradt.

Az eretnekséget nyomozó pápai inquisitor nem a Felföldön jár, hanem a cseh hatástól mentes Dunántúlon és Erdélyben. Giskra népe-

ságba. Bár az úri divatnak akkor még nem sok követője akadt a közrendben, mégis a később oly nagyarányú elfajzás, szakítás a közrenddel és a polgársággal, differenciálódás a főrendek felé, így indul meg. Tehát az egyik rétegben elkülönülés és endogamia, a másikban tágas szabadosság folyik jeléül annak, hogy ennek a két társadalomnak közös eszméi már nincsenek.

A kor második szakaszában, Mátyás uralkodásának vége felé és Dobzse László korában, új phasis következik. Mikor a humanizmus uralkodó új nemzetközi kapcsolatokat teremt, és a dunai tudós társaság, Mátyás ízlése szerint,⁶ épen a cseh barátságot ápolja, ugyanakkor az újraéledt német bányavárosok reactionisan elzárják a további beözönlés útját. Védni kezdik német jellegüket, külső ember, főleg cseh, tót, nem is szólván magyar, többé sem a céhben, sem a polgárok sorában nem kap helyet. A bentlevő „idegenek” jogait is megszorítják: tanácsbeli, bányabirtokos, háztulajdonos az ilyen többé nem lehet. Pl. Vil-

feltéve, hogy voltak papjai, szintén csak a kehelyre szorítkozhatott, hiszen a husszitizmus bukása után csak 6 évre szerveződött, tehát husszita nem is lehetett. Az önmagában csalódott husszitizmus ezután csak mint titkos felekezet élhetett tovább az árvák és táboríták utódaiban az utraquisták között, de megértésre akkor sem talált. A reformkereső Jednota bratrská 1465 végleg szakított az erdélyi és moldvai csehek révén a keleti egyházhoz húzó, de a Valdensiek sacramentalismusával is kacérkodó, állítólagos husszitákkal, ami annál valóbbszinű, mert Eliás püspöknek Moldvába szakadt hívei (1439), tehát az u. n. „magyar hussziták” valójában szintén valdensiek és nem hussziták voltak. Orosházi Horváth A. és Markovics Gábor: *Rubus ardens* cz. 1708—1768 kézirata Pilarik, Coccejus és Tholnai István adataira hivatkozva, már tiltakozott a magyar husszitizmus ferde vádjá ellen. Különbözik igaz, hogy 1465 után a Morvaországban talált pseudo-hussziták, a valdensiek utódai Erdélyben, részben a Felföldön is: volt hitrokonaikkal együtt Mátyás rendelkezéire kénytelenek voltak Moldvába távozni. Száműzetésük azonban csak 2 évig tartott, mert odakint megtértek és hazajöttek. A cseh barátság véget ért.

Ez a determinálás pontosan egyezik a Jednota történetére vonatkozó újabb kutatásokkal. Szóval a cseh források kétségbevonják a moldvai hussziták husszita voltát, az egyetlen látható eredményt, amire hivatkozni szoktunk. A korábbi XVII—XVIII. egyh. történetírók is tagadták ezt a moldvai husszitizmust, amire különben csak a ferencesek ismeretes 1461 vádirata, illetőleg Johannes de Turrecremata vizsgálata utal. A fatrosi bibliát (Apor—Jászay codex) hivatalosan mégis husszitanak mondják!

⁶ Ismeretes, hogy Mátyás király mestere volt a cseh nyelvnek, és a csehekkel szoros barátságot tartott. Ezek egyike, Boskovic, eszköze lett a Bécs ostrománál történt árulásnak.

helmovics cseh fakereskedő csak Mátyás kegyelméből tarthatta meg piaci házáat Körmöcön, de minden regale-jog nélkül. Selmezbánya kizárja cseh vargáját a tanácsból stb. Ez annál feltünőbb, mert urainknál a sok cseh „menyemasszony“ kíséretében rendszerint egy-egy cseh pap is került, aki elébb-utóbb a dominium valamelyik jobb plébániáját boldogította, egyengetve az otthon maradt atyafiság útját. Mindamellett ez a reactio, az idegenek üldözése, egyre jobban erősödik, még akkor is, mikor már itt kopogtat a testvéri szeretetet és az anyanyelv jogát hirdető új evangelium. Ennek végzetes hibája azonban az, hogy hirdette ugyan a szentírás olvasását, de szentírást, zsoltárt, imakönyvet a tót nép kezébe még maiglan sem adott. A tiszta igére vágyó tehát ott vette, ahol hozzáért, elfogadta még a cseh papok kezéből is s így vele bevette a cseh nyelvet. Így fészkelte be magát, a ma különben elavult *biblicstyina*, a cseh biblia nyelve, az evang. tótság érinthetetlen templomi nyelvéül. Enélkül, bármennyire előkészítették is a talajt, az eddig vázolt események, a cseh nyelv nem vert volna itt gyökeret. *Szóval nem a cseh kultúra, még kevésbbé a feygyver, hanem a biblia⁷ hozta be a cseh elemet a tót nyelvbe.*

Mert az egészséges tót gyomor, bármi sűrűn adogatták is neki a kelletlen, vastag ételt, bevette és lassan bár, de megemésztette a cseh elemet is. Sőt a nyelvvel is megbirkózott. Talán dialektus formában mégis kiütközött hatása, mert a tótság komolyabb rétege megérezte az lge köntösében, a könyvekkel jelentkező új veszedelmet. Tudta, ezt a rohamot ki nem állja, s ha öntudatlanul, mint a kor áramlatát befogadta az új vallást, a cseh papot és a vele járó nyelvet, de már az irodalmat bevenni nem akarta. Pedig ekkor már kívülről is erőltették a cseh-tót testvériséget, noha csak burkoltan. Elég hivatkoznunk a tót fiú, nádaséri Benedicti Lőrinc, a hanyatló prágai egyetem tanárának kifakadására a tótság ellen. Cseh grammatikáját (1603) tót párhuzamokkal fűszerezi és előszavában ezt

⁷ A cseh szentírás itt számba vehető 1529, 1537, 1556, 1570 évi részleges kiadások után teljesen 1578. Žerotin János költségén Ó-Prágában jelent meg. Más kiadások: Kis-Prága 1549, Nürnberg 1579, 1593. Legfontosabb az 1564—68. a cseh testvérek hat kötetes mintaszerű fordítása, mely 1579, 1581—93. 1613 is megjelent. A felvidéki úri családoknál legtöbbször a nürnbergi és az utóbbi, u. n. *Krdlická bible* kiadásai többszörösen találhatók a prágai Melantrichus kiadás mellett.

írja: „*Praecipue mei gentiles Slavi videntur cohortandi, si non tantum non legant bohemicos libros, sed ne in suis bibliothecis ullum habeant, gloriosum id sibi ducant*”. (Főleg az én tót testvéreimet kell megrónom, mert nemcsak hogy nem olvassák a cseh könyveket, de még dicsőségüknek tartják, hogy ilyenek könyvtáraikba nem jutnak“.) A csábító kísérletek folytatódtak, de az ellenállás sem szűnt meg. Sinapius Dániel radványi pap még 1678 (Neoforum latinoslav.) élesen kikel a kísértők ellen, akik anyagi haszon kedvéért anyanyelvüket megtagadják és idegen nyelvet akarnak művelni. És ha a vezető magyar társadalom akkor támogatja ezt a reakciót és módot nyújt, ha már a saját nyelvével nem gondol, legalább tót zsoltárok, tót szentírás kiadására, a mótely nem jutott volna tovább. Ehelyett azt találjuk, hogy azok a magyar dynasták, akiken Ziska és Giskra dűlása nem fogott, most a cseh bibliák első rohamára hódolnak. A cseh könyvpiac hálás közönséget lelt bennök. Lassan már nemcsak a *Postillák* és a „*Szentelek hegedűje*”, hanem a profán irodalom is olvasókat talált köztük. Benedicti panasza nem a magyar urakra, csak a tótokra vonatkozik, hiszen az a bomlott társaság hova-tovább saját nyelve mellőzésével csehül írt és beszélt!

Ha majd egy új Deák Farkas kerül és összeszedi a „Magyar hölgyek cseh leveleit” legalább akkora, ha nem nagyobb kötetet mutat fel a XVI. sz.-ból és a XVII. sz. elejéről. Szomorú dolog, de be kell vallanunk, hogy ez lett az úri osztály diplomáciai nyelve. A városi német polgárság latinul, magyarul keveset tudott, ha valami fontos mondanivalója volt a szomszéd uraknak, így, e szent nyelven, írta leveleit. Ezt megértette mind a kettő és nem történt velük az, ami Poltári Sós János a későbbi honti alispánnal (1585), hogy németül (!) szép, olvashatóan írt levelére Körmöc tanácsa erős mentegetőzés és bocsánatkérés mellett azt feleli, írjon inkább magyarul vagy csehül, mert ezt a németet nem értik! Sós uram egyike volt annak a ritka magyarnak, aki evangélikus létére nem tudott csehül. A többi? Sajnos, be kell vallanunk, hogy Bél M. jegyzéke a cseh irodalom *fautorairól* nem teljes, a lajstrom nagyobb. Nem az a szomorú, hogy a jó urak csehül is tudtak, inkább az, hogy német, latin, magyar tudásuk aránytalanul gyengébb a csehnél. Erre nézve csak néhány példát a körmöci levéltárból.

Aki összeveti 1565 Zsámbokréthy György (Thurzó Szaniszló praefectusa) és neje Füssy Klára, 1570 az ifjabb Krencsi Füssy Klára, 1577 Nagy Lucsei Dóczy Imre, 1586 Kosztolányi Ádám, 1585 Mérey Anna Justh Andrásné, 1589 Szeghy Miklós surányi praefectus, 1589 Plathy Mihályné Andaházy Felicia, 1577 Regeőczy Huszár István cseh leveleit; vagy 1589 Pénzes Péter és Bolvárdy Miklós cseh vallomását (Letopis Matice Slov. VI. 110.), 1571 Máday György Garamszentbenedeken a prépost és Monoszlai Miklós pap, valamint Garai Márton praefectus előtt tett cseh nyelvű vallomását, ezek magyar leveleivel, be kell látnia, hogy a levélírók gyermekei a magyart már nem mondhatták anyanyelvüknek. Ha Pázmány eljövetele még késik, már csak a katolicizmust menti meg, de nem a felföldi magyarságot!

És a bűnlajstrom még így sem teljes. Szólnunk kellene azokról a „magyarokról“, akik cseh zsoltárok, énekek költésén izzadtak és ezek jogán bevonultak a cseh irodalom Pantheon-jába. Külön szólhatnánk a bilinguisekről (Rimay, Beniczky stb.), akik cseh és magyar verselményekkel örökítették meg nevüket, de egyet sem találunk a magyar társadalomban, aki tótul írt volna. Ez volt a cseh-magyar egyházak gyászos öröksége.

Jóindulatú lelkek, érezvén e múltnak tövisét, az ilyen zöngeményeket ma szlávnak, értsd tótnak akarják mondani. De hasztalan fáradnak, itt a transmutatio nem sikerül, cseh marad ez minden erőlködés dacára.

Talán illetékes és elfogulatlan tanúra hivatkozom, ha a gyászos emlékü Hurban szavait idézem (Slov. Pohľady 1851. 29. l.) „minden egyházi és vallásos könyvünk csehül íródott“.

Ám értsük meg, ha Thurzó, Illésházy, Zay stb. hitük hivatalos nyelvét kiviszik a közéletbe, még hivatalos írásaikat is így intézik, de már különös, hogy a német, olasz egyetemekről hazajött két Szunyogh testvér nyomban csehül kezd predikálni. Itt már a Podmaniczky rokonság útján jött cseh hatásra kell gondolnunk.

Viszont talán a komikummal határos, ha a Felföldön csak vendégül járó Dersffi, Bánffi, Nádasdi stb. birtokosok udvarában cseh papokat találunk, noha az urak ismételten hangoztatják, hogy nem értik az idiómát. Pedig ebben a paradoxonban, mint alább látjuk, van valami logika.

Azt mondhatná valaki, ez a tótság baja, a biblia hiánya, hiszen a református magyarság nem volt ráutalva a cseh szövegű szentírástra, ott van az Erdösi-féle 1541—74 Ujszövetség és a Károli-féle teljes biblia (1589). Aki így gondolkozik, nem ismeri a XVI. sz. szellemét és Bezának (különben Zwitingerből ismert) támadását e fordítások ellen.

„*Et hic culpa non carent Lutherani, qui vel propter detestandam negligentiam, vel propter sordidam avaritiam ac tenacitatem posteriorum non possunt esse tanti, ut Biblia genti suae Hungaricae procurent . . . coguntur tali inde facto Bibliis anti Kalvinianis dogmatibus turpificatis et heterodoxe interpolatis . . .* És ez még csak elméleti kifogás a magyar biblia ellen, van ennél súlyosabb is.

Mindenek előtt az első, Erdösi-féle biblia úgy felszívódott már útközben, hogy Dunántúlról a Felvidékre sohasem jutott. Itt különben is maga a szerző, de a műve is alig boldogult volna, istentagadónak, sőt mi több katolikusként tartották a szegény nagy Erasmistát, akit a sors úgy elsodort, hogy a magyar gramatika szerzője, mint cseh zsoldáríró halt meg Csehországban *Popiel* szolgálatában. De ha fel is került volna egy Erdösi, vagy a különben is későn jött Károli-féle biblia, azt igaz hitű evangélikus lelkiüdvének veszélyeztetése nélkül nem olvashatta. A predikátor épúgy elkobozta az ilyen mérges gyümölcsöt, akár a jezsuita. Hiszen a lelkiismereti szabadság, vagy az írás értelmezése akkor is ép oly üdvös korlátok közé volt szorítva, akárcsak az ige megtisztulása előtti években. Különben ismeretes, hogy már az 1580. körmöci zsinat kimondta a zwingliánusok és calvinisták condemnatioját, a híres Stöckel Lénárt pedig *Apologia contra barbarorum blasphemias, idest Zwinglianistos Hungaros . . .* írásával felelt a közeledésre. A helyzet annyira elmérgesedett a reformált hívek között, hogy pl. Bornemissza Péternek is nyílt Luther-féle hitvallást kellett tennie (1587).⁸ Tehát ez a kulcsa Nádasdi és Bánffi különködésének.

De térjünk vissza a mi tótjainkhoz. Az új ige terjedésének első éveiben úgy látszott, mintha a megtérés lerontaná a városokban dúló ellentéteket, vagy lebírná a német szeparatizmust. 1532-ben Besztercebánya bírája Schneider hozza az első

⁸ V. ö. *Commentatio de superintendentibus. Collectanea religionaria* III. p. 245. Jeszenák levéltár.

slavicus concionator Joannes Biber személyében. (Ipolyi Schematism. histor. p. 141.) Ezzel együtt a „*vagus praedicans Andreas e Moravia*” nyilvános disputát tart itt, az ugyancsak honos csehék kedvéért. Utána *Josephus slavicus concionator*, majd 1539 Barthol Francik *Silesita* cseh, 1561 Jacob. Placko *concionator slavorum* jelentkeznek a kiváltságaira féltékeny városban. A neveket olvasva feltűnik, milyen pontosan különböztetik meg a prédikátor nyelvét. De azért az 1580 körmöci szervezkedés alkalmával: Michael Senensis újbányai német, édes bátyja Johannes pedig selmecebányai tót pap; ugyanakkor Georgius Liskovenssis besztercebányai német pap, Georgius Grünfelder Vartenburgensis pedig körmöci tót papként szerepel. Ezekén kívül nincs is több tót egyház az alsó bányavárosok területén. (Collect. religion. Tom. I. 2. p.)

Annál jobban lendültek fel a tót egyházak kint a felső bányavárosok területén, jobban, mint bent a városokban, amíg silezita és cseh papok vezetése alá nem kerültek. Itt a fanatizmus a Rómára emlékeztető latin nyelv ellen fordult, ami tudománybeli hanyatlásra vezetett. Felismerte ezt a bajt a népnyelv műveléseért annyira rajongó Stöckel és kénytelen újra teret engedni a latin tudománynak, de akkor a színvonal már annyira hanyatlott, hogy a Hernádmenti papok már az 1549—74. évi latinul írt hitvallást sem értették meg. 1583-ban Stephanus Trebnicensis Silesius kénytelen ezt paptársai kedvéért cseh nyelvre fordítani, mert bevezető verse szerint már nem tudnak latinul beszélni és ezt a régi szöveget nem használhatják. (Matricula Superioris fluvii Hornat.)

Ezek a papok a kisebb parochiákból valók és nyilván nem jártak egyetemre, azért a régi cseh gyáripar, a papképzés, most úgy fellendült a kereslet és fizetség szerint, hogy már a német vidéket is ellepték. Az ilyen „domidoctus” papokkal találkozunk Trencsén területén is.

Forrásunk Kalinka Joachim superintendens (1649) specialis visitatiojának, sajnos csak 25 községre terjedő, de művelődéstörténeti szempontból rendkívül becses jegyzőkönyve. (Collectan. ad histor. eccles. Hungariae Tom. I. Báró Jeszenák ltárban.) Megállapítja, ahol lehet, az egyházközség keletkezését, papjai sorát és azok emlékét. Lássunk ebből némi mutatványt:

Szoblahó első papja Lukács, cseh, de „még minster korában is pápista módra pecsétet rakott hívei homlokára, azaz

bérmált“. Működése korát a jegyzőkönyv nem tudja, kb. 1540 tájt lehetett. Utóda György, született cseh, irtotta végleg a „pápistaság metelyét“. Ezt 1591 cseh Jakab váltotta fel. Kalinka itt 1606-ig még 5 cseh papot említ.

Turna, Szelec és *Birócz* közös papját Jánost (morva származású) necromanta üzelmei⁹ miatt bocsátották el.

A 3-dik Petrus Pragensis 1570 Beckóra került. A községnek 1601 már 7. papja van Paulus Moravus személyében.

Beckó parochiája rendszerint az új helyi prépostsággal egyesítve, a legkapósabb javadalom. Georgius Conradi után megosztották (1561). Utóda a fent említett Prágai Péter, majd Prokopovsky Brunó a Bánffyak cseh diákja (úgy látszik 1570 után jött) és több mint 20 évi működés után, mert parodizálta az úrnapi körmenetet, a luther. Nádasdy kiverette (1591). Ugyanakkor katholizál a patronus Bánffy-család egyik ága.

Kochanóc: Első papja: Trnka apostata cseh, utóda Márton morva. Michonides a 3. pap cseht ismerősét, Zubersky György cseht fogadta kollegának, de a jövedelem megosztása olyan botrányba fulladt, hogy a község mind a kettőt kitette.

Drietoma: Trencsén első evang. egyháza, mert cseh papja Pál, 1534 apostatál. Utána még Lőrinc és Vencel csehek.

Tanulságos eset, mert Pál hitehagyása még Podmaniczky püspök halála és a laikus Thurzó Ferenc székfoglalása idejére esik. Különbösen a falu püspöki birtok, temploma 1525 épült, ennél fogva Podmaniczky maga is cseh papot alkalmazott.

Puchó és Lucska: Két első papja morva születésű apostata. A másodiknak Telekessy elől menekülnie kellett Morvába, vissza sem tért többé.

Nemsova: Első papja, János apostata, cseh, mint öngyilkos halt meg, ezért paptársai a temetést és temetőt megtagadták tőle. Cselédsége a határban földelte el. Közvetlen utóda Thomas Willingensis „bohémus“. Ezt Mathias Klatkoviensis váltja fel. A 4. Pál „kismargi“ melléknévvel magyarnak látszik, pedig azonos a Szoblahón említett Moravus-sal. Innen Ung. Brodra vitték papul. Az 5. hodonini (Göding) sánta Tamás és a 6. Chmelák Mihály ugyancsak morvák.

⁹ A varázslat gyakori: 1607—1615. *Gelen*, lukai pap ellen a contubernium tart vizsgálatot. 1625 u. o. Urbanovics a drietomai cseh pap özvegye, 1637 Stephanides exulans pap ellen hasonló okból.

Kocskóc: Jakab pap „még a régi módon szentelt sonkát, kalácsot és füveket“. Utóda 1577 táján Hlosticius, aki 14 év alatt eltékozolván a parochia és a templom minden javát, eltűnt a faluból. Ezt 1591 *Haynusek* Gáspár morva váltotta fel. Emlékezetessé tette nevét „*ob inpuentiam, quam in convivio baptismali commisit in praesentia honestarum matronarum, sic eiectus est*“ . . .

Korképnek talán elég ennyi, milyen volt az egyházi csendélet a békés falvakon, távol a nagyuraktól és azok közelében. Milyen volt ez a városban?

1610-ben a pozsonyi evang. egyház egyik papja német, a másik cseh-magyar volt. (Collect. ad hist. Tom. I. p. 21.) Horeczky halálával a tanács Kürthy István szeredi papot, a *dunáninnyi* inspectort kéri, küldjön jó theologust, aki mindkét nyelven, magyarul és csehül jól beszél. És kiderül, hogy ilyen alig akad az egész kerületben. Kürthy szerint Duchon Florián a bazini, vagy Csáktornyai Péter a cséklésvi pap lehetne erre alkalmas. Többet nem tud.

A pozsonyiak azután megalkusznak a helyzettel és Marius M. személyében 1612 tót-magyar papot választanak. Ezt Sági István váltja fel 1622, utána Iványi és 1630 Zuchay Gábor. következik. Ez az állapot eltart egészen 1656-ig, amikor ismét Mag. Christoph. Bohemus lesz pappá, majd 1661 Abrahamides Dániel ismét Ecclesiae Hung. et Bohemicae Ministerének vallja magát. Micsoda szerzet volt ez a cseh-magyar egyház? A Neusatzban elhalt Pilarik Istvánt (1674) szintén a cseh-magyar egyház száműzött papjának mondja sírírata.

Megértjük a pozsonyi helyzetet, ha visszagondolunk Zsigmond említett zálogügyére. Ez cseh-morva elemet iktatott a polgárság sorába, amely bár önállósághoz, szerephez nem jutott, de nem is olvadt bele. Opportunitásból hallgatott, de egyházat alapított, ahol, úgy látszik, utraquista módon áldozott. A kompaktáta 1435-ik évi kihirdetése és a cseh-magyar egyház elismerése akkor ugyan elmaradt, de a szervezet, titokban valahogy megélt, hogy alkalomadtán új életre keljen. Tudjuk, a huszita utódok csak részben hódoltak Luther tanításának, a „*Jednota*“ akkor is megtartotta önállóságát, de a reformáció által felélesztett kehelyhasználat kapóra jött a pozsonyiaknak. Miképen kapcsolódtak a Ferdinánd-féle békítő tárgyalásokba, nem tudjuk, de bizonyos, hogy mikor a tridenti zsinat alkalmá-

val a pápa elismerte a kehely jogát (1564 április 16.), II. Miksának erről szóló decretumát a pozsonyiak külön kapták meg (június 14.) és nyomban szeptember 2-án, illetőleg október 13-án bemutatták Oláh Miklósnak Esztergomban kihirdetés végett. (Collectanea Religinonaria III/27. Pagina 288. Jeszenák levéltár.) Hogy e bullát másutt is kihirdették volna, nem találom. (V. ö. Péterfi C. Sacra Concilia II. 156. Posonii 1742). Különben bizonyos, hogy ez a késői engedmény sem a protestánsokat, sem a cseh Jednotát nem elégítette ki. A pozsonyi cseh egyház csakhamar Bohuslav—Apterix bibliájával a Jednota felé hajolt és bár utóbb megbékült a protestánsokkal, ezt végleg megtartotta. Hasonló egyházak nyomai a cseh források szerint hazánkban 1596 táján már a luth. superintendensek alatt is jelentkeznek, főleg azonban 1621 és még inkább Comenius kora óta, amikor külön cseh-magyar egyházak is létesülnek: és az „Uherští Bratři“ élénk politikai tevékenységet fejtenek ki.¹⁰

Azok kedvéért, kik a *bohemus*-t még ezek után is mindenáron egynek akarják venni a *slavus*, *slavonicus*-sal, utalok az 1622 évi ápr. 26. Felső Szeliben tartott zsinatra, ahol ezt olvassuk:

Deinde ordinis boni amore D. superintendens accensus, consuetudineque Ecclesiarum Germanicarum et Slavonicarum laudibus persuasus cum dominis senioribus concluserat . . . Quia pia antiquitas in funeribus usum crucis introduxit, quem morem et Bohemicae confessioni addictae Ecclesiae observant . . . haec consuetudo et in Ecclesiis Hungaricis observetur. (Jeszenák ltár kézirata: Sylloge monument. Tom. I. p. 47.) Tehát a *bohemus* nem synonymája *slavonicus*nak, hiszen Werbőczy pars. III. t. 25. is így írja körül: „alii jobbagiones sunt Hungari, alii Saxones et Germani, alii vero Bohemi et Slavi“. Ahol különbséget tudtak a szász és német között, megkülönböztették a csehet is a tóttól.

¹⁰ A pozsonyi cseh-magyar egyházra nézve idézhetjük Matolay fent idézett műve (p. 78.) részletét. Pozsony lakosairól szólván, kiemeli, hogy a többség német, mellette „Hungari, Slavi, Bohemi et alii, qui uti singuli vernacula sua lingua loqui amant, ita non potest non misceri sermonis genus. Propterea Slavi accedunt ad Bohemorum linguam, quorum heic multos videas. Diversa Lutheranorum ratio, nam Germanis pastores tres permittuntur, unus vero Bohemis, qui simul et Hungaris ministrat...“

A besztercebányai tanács szervezete (1608) erről így nyilatkozik: . . . *absque respectu Nationum ac Religionum discrimine Iudices primarii et Senatores eligantur ac aliae dignitates Hungaris et Germanis ac Bohemis seu Slavis mixtum et alternitum tribuantur* . . . ami itt helyénvaló megkülönböztetés, mert, mint láttuk, a tótok mellett valóságos csehek is voltak a városban. Így erősítette meg szervezetüket Thurzó nádor (1612), de a templom jog szerint a tótoké, az egyre fogyatkozó csehek csak vendégek. (Collect. religion, I. 13. 47.)

Újra felmerül ez a kérdés 1655 jan. 19. a „Kostál slovensky“ kérdése, mikor a templomot javítták. „*Slovenska Natia zawrela medzy sebuw kostál Slowensky budovati a ten, rozssjriti* . . .“ Erre a beadványra a város német tanácsa ugyancsak tótul felel: „*Wssecek Nemecky Gmán Panom Slowakom, cum solemnissima protestatione dopusty aby Pani Slovensky farary 2 hodiny Služby Boske wykonawali*“. Itt már a 40 év alatt elenyészett csehekről szó sem esik, ellenben ugyanakkor egyesült magyar-tót hitközség merül fel. (Gmenem Natii Uherskeg a Slovenskeg tohoto widieku stb. Ibid. Collectanea Relig. Tom. I. 13. p. 184/92.)

Ezekből a kicsinyes súrlódásokból utóbb (1681) valóságos nemzetiségi kérdés lett Besztercebányán, mikor a mindkét felekezeten levő tót-magyar elem tiltakozik a kisebbségben levő németiség ellen. „*instat Natio Hungarica et Slavonica utriusque religionis* (Ibid. 142) és így érvei jogai mellett „*Quicunque Slavorum et Bohemorum aut Croatorum in Hungarum nobilem per gratiam Regiam receptus et per Regnicolas in Coetum Nobilium acceptus, pro vero Hungaro reputetur* . . .“ Ez eléggé érthetően fejezi ki a régi tótság álláspontját nemcsak a nyelv, hanem az újabban sokat feszegetett „*Šlachta*“ kérdésében is.

Maga a város, mint kegyúr szintén tudta, kinek épít templomot, azért 1687-ben az új ciboriumot így dedikálja: „*Die Stadt Neusohl der Vendischen Nation*“. (Ipolyi: Schematismus: Historicus 1886 p. 132.,¹¹

¹¹ Miképen értelmezték akkor a nemzetiségi reciprocitást, mutatja a korponai pör 1609—1614 (Slovenske Pohľady 1909 évi. 1. füzet 5. l.) szomorú bizonyosságul, mennyire romlott a német és tót egyházak viszonya. A „Korponán lakozó magyarok és tótok“ 12 pontba foglalt panaszt emelnek a nádor előtt, egyebek közt ezt írják: „Ilyen becsületünk van az német előtt, hogy azt mondanak: nintsem nektek magyaroknak és tótoknak

De már nagyon eltértünk a tárgytól. Az utolsó, nagyobb jelentőségű cseh hullám a csehországi ellenreformatio idején, Bethlen harcai korában érte a Felvidéket. Ezekről bővebben szoltam a Népr. Ért. 1906. 308. stb. I. Itt csak azt emelem ki, hogy a nagy vendégjárást szívesen látták talán a földesurak, de annál kevésbé az érdekelt nép. Ez okozta, hogy 1621. a Vit-tencen (Nyitra) megtelepedett exulansok kényszerülnek „békésebb otthont” kérni. A fejedelem 183 családot költöztet Alvincra, hogy az irigy tótok útjában ne legyenek. Hasonló körülmények között hagyják el (1645) a csejthei exulans fazekasok és posztósok házaikat és Sáros-Patakra vonulnak a fejedelem védelmébe. Vágújhelyen és vidékén a „testvéreknek” olyan népes hitközségük volt, hogy 1650 Comenius is meglátogatta. Nagyobb számmal voltak: Kosolna, Trencsén, Búr Szt. János, Farkashida, Brockó, Alsó-Diós, Szoblahó, Szenic stb. községekben iparosok és földművesek gyanánt. Apránként ezek messze eloszlottak, utódaiknak is alig van más nyoma, mint az idiotikon. Ez időtájt Czobor, Vizkelethy, Nyáry, Révay, Sándor stb. uradalmak fogadtak be ilyen menekülteket. Nagyobb tömegben 1642 II. Rákóczi Gy. lednici uradalmában szálltak meg, amikor pl. 50 posztós család számára Puchón nagy autonómiával új városrészt létesített a város régi szabadalmai és a régi céhek sérelmére. Körülbelül hasonló a zay-ugróci stb. cseh iparosok elhelyezkedése. Súrlódások, hosszas panaszok forrása itt minden ilyen vendéglátás, a legtöbb panasz mégis a robotmentesség, az exemptio körül támad, amiben pl. Rákóczi jóvoltából még a Beregbe telepített cseh parasztok is részesedtek, csaknem minden ellenszolgáltatás nélkül. Nem csoda, ha az ilyen mellőzés a régi törzsökös tót lakosságot kivándorlásra bírta, kímőzdította az Alföld felé.

Pázmány ellenreformatiojának kihatása és a megindult tót irodalom következményei a cseh elemre ezúttal nem érdekelnek. A továbbiakban sólnunk kellene még az indigenatust nyert és beházasodott cseh urak apróbb telepítéseiről, amikor külső

Királyyotok nem is leszen soha, nem is érdemlitek . . . Még azt is mondták, hogyha az németh harmadnapig függ az akasztófán és levágiák, fel kölhet, tisztességesb mégis 100 tótnál és magyarnál . . . A királyi tábla kimondotta, hogy a korponai 24 tanácsba 8 német, 8 magyar, 8 tót választandó — ha annyi magyar nem jutna, — tóttal pótolandó. A belső tanácsba 6 német, 3 magyar, 3 tót.

uradalmairól hoznak iparosokat pl. tervezett gyáraik számára. Ez már a majthényi fegyverletételt követő szomorú évek története, ennek köszönheti pl. Tót-Megyer a jelzőjét, Kaunitz morva-tótjainak emlékéül, de a közelmúltat már nem bántjuk, épúgy mint a II. József óta tartó cseh Beamter beáramlás és a többi „Kulturtrügerei” ügyét sem érintjük.

Kihevertük azt is. És ha számot kell adnunk az évszázados érintkezés eredményeiről, szerényen félreállunk, legfeljebb a tót szótár cseh elemeire utalunk. Egyebekben igaz Hurban megállapítása: „*Čestina iba náš lud zahatala*”! és alább (id. m. 48. l.) „Hogy a cseh nyelv mindamellett nem hatott az életbe, még az evangélikusoknál sem, eléggé mutatja, hogy még most is kevés az olyan pap, aki csehül helyesen írni tudna”. Vajjon igaz-e még ma is?

Ernyey József.

Pest város újraterelítése a török hódoltság után.

Buda 1686 szeptember 2-iki megvétele a nagy török háborúnak csupán egyik közbelső részlete volt, a küzdelem tovább folyt, s a felsőbb hatóságok figyelmét ez inkább lekötötte, mint az elfoglalt Buda és Pest rendbehozatala. Mindazonáltal erről sem feledkeztek meg, s az udvari kamara már 1686 szeptember 10-én értesítette a General Kriegs-kommissariatot, hogy a budai élelmezési hivatalt (Proviant-Verwaltung) és a kamarai érdekek képviselőjét (die Inspection super re camerali) Werlein János Istvánra bízta, ki egyidejűleg rendeletet kapott, hogy állását haladéktalanul foglalja el.¹ Werlein János István érsekújvári élelmezési intéző (Proviant-Verwalter) volt, s érdemeinek jutalmául kapta új állását. Ezen állást 1686 szeptember 28-án foglalta el, s szeptember 29-én már jelentette az udvari kamarának, hogy Budát rettenetes állauotban találta: nem volt egyetlen ép tető, egyetlen darab fa a városban, hanem egészen az alapfalakig minden fel volt dűlve (alles in Grundt und bis in die Keller verbrennen). Mindenek előtt egy mérnökkari tiszt társaságában bejárta a várost, s kaszárnyák számára alkalmas helyeket jelöltek ki, mert a helyőrség számára szállásokról kellett gondoskodni. Szó volt egyes házak esetleges kijavításáról is, de a tisztogatás és javítás háromszor annyi munkát jelentett volna, s a vidéki lakosság a töröktől való félelem miatt nem volt hajlandó segédkezni, a 3000 főnyi helyőrség pedig nem volt elég a végzendő munkához.²

Különösen a vár helyreállítása volt sürgős, s az udvari kamara utasította a magyar kamarát, hogy a felsőmagyarországi kincstári jószágokról dunai hajókon épületfát küldjenek Budára (pro reparatione civitatis regiae Budensis et eiusdem fortalitii.)³ Az erősítési munkálatokat Venerio Ceresola császári építőmester vezette, ki már Érsekújvár, Esztergom és Lipótvár

¹ Hofkammer Archiv.

² Hofkammer Archiv.

³ 1686 október 5-én. Hofkammer Archiv.

építésénél is közreműködött s épen ezért az udvari kamara 1686 október 15-i rendelete értelmében a mestergarason kívül havi 50 frt fizetést is kapott. Nem állott azonban rendelkezésre elegendő kőműves, Venerio Ceresola kénytelen volt Ausztriában kőműveseket toborozni s útiköltségeikre az udvari kamara 1686 október 27-én 345 frtot utalt ki. Ugyanaz volt a helyzet az ácsoknál is, kiket Asole György ácsmester toborzott ugyancsak Ausztriában, s útiköltségeikre az udvari kamara 1686 november 27-én utalt ki újabb 173 frtot. De a kecskeméti és körösi lakosság robotmunkáját is felhasználták a vár építésénél s a haditanács szigorúan eltiltotta a szolnoki várparancsnokot azok igénybevételétől.* Ezekből a mesteremberekből és robotosokból került ki Buda és Pest első lakossága, mert a kőművesek és ácsok állandó munkát találtak a romokban heverő két városban, a robotosok közül pedig sokat ott tartott a szebb jövő reménye. A rendszeres telepítést illetően az udvari kamara és a haditanács között kezdetben ellentét volt, mert az udvari kamara nem volt hajlandó a meghódított területeken görögkeleti vallású szerbeket elhelyezni, a haditanács pedig bécsi mintára ezeket is be kívánta fogadni, ezért minden jelentkező számára ingyen házhelyet sürgetett, hogy az elpusztult telepek mielőbb benépesíttessenek (die Häuser auch umbsonst denen, so sich darumben anmelden und selbige bauen wollen, zu überlassen weren).⁴

Az udvari kamara kénytelen volt merev álláspontjából engedni, s 1686 szeptember 25-i átiratában kijelentette, hogy nem fog kifogást emelni a szerbek megtelepedése ellen (dass solche Leythe nicht auszuschliessen).

1686 november 2-án az udvari kamara előterjesztést tett az uralkodónak, melyben a telepítési politika irányelveit fejtette ki. E szerint mindenekelőtt a várbeli házak értékesítésére kell gondot fordítani s a kincstári célokra szükséges épületeken kívül a többit *német* és a *visszatoglalásban résztvett nemzeti-ségű telepesek* között kell építési kötelezettséggel kiosztani. Juttatni lehet azonban a *magyar mágnásoknak* is, nehogy velük szemben keményszíviűeknek lássanak (cum durum esset illos omnes excludi). Míg ily módon a várból a magyarokat ki

* Az udvari kamara 1686 november 27-én Werleinhez.

⁴ 1686 szeptember 16. Hofkammer Archiv.

akarták zárni, addig az alsóvárosban és a pesti oldalon nem kívántak ilyen megkülönböztetést tenni, sőt szántóföldet, rétet és szőlőt is ígértek a telepeseknek. Az uralkodó ezzel szemben úgy döntött az 1686 november 5-i audiencián, hogy a várbeli házhelyek kiosztásával várni kell a vár terveinek bemutatásáig.⁵

A házhelyigényekkel a kamarai adminisztrátornak sok baja lehetett, mert már 1686 december 8-án felpanaszolta az udvari kamarának, hogy még az egyszerű iparosok is (ein jedweder was Standt oder Condition er auch möge und sogar auch Handerwerckhsleith) a jobb házakra tartanak igényt, holott ezeket a királyi udvartartással Budára érkezendő lovagoknak és minisztereknek szánta (für künftig mit einer königlichen Hoffstatt anher khommende Cavalieri und Ministri weren) s joggal érhetné szemrehányás, ha a polgárok szép házakhoz jutnának, a nevezettek pedig kénytelenek lennének kisebb házakkal beérni. Az udvari kamara erre úgy rendelkezett, hogy az iparosok és más hasonlóak (die Handwerckhs und andere gemeine Leith) az alsóvárosban telepítendőek meg, a jobb házak pedig fenntartandók a rangbeliek (für Standtspersonen) számára.⁶

1687 június 11-én az udvari kamara a haditanács azon tervét közli a kamarai adminisztrátorral, hogy a határvidékről 600 huszárt és 500 hajdút kíván letelepíteni, ha elegendő házhely áll rendelkezésre. Úgy látszik, hogy a kamarai adminisztrátor nem lelkesedett e tervért, mert 1687 július 8-án az udvari kamara azon indokolással utasította el a határőrök megtelepítését, hogy veszélyeztetnék az utakat, kifosztanák a kereskedőket és tönkretennék a parasztokat.*

Nagy jelentőségű volt Pest város fejlődése szempontjából az udvari kamara 1688 január 8-i azon elhatározása, hogy Pozsonyból és Komáromból a tábori hajóhivatal Pestre hozassék, mert az alkalmazottak számára házakat kellett építeni s ez a telepesek építőkedvét is előmozdította. Különben Buda és Pest építése kezdetben elég lanyhán haladt, mert mikor 1694 végén Palm János Dávid udvari kamarai tanácsos itt járt, még nem sok biztatót látott, s joggal kifogásolta a kama-

⁵ Hofkammer Archiv.

⁶ Hofkammer Archiv.

* Hofkammer Archiv.

rai adminisztrátornak addigi tevékenységét. E szerint Buda még mindig romokban hever (die Statt so noch in dem Steinhauften undt Wüsterney, in welcher sie durch mit Brand undt Mord geschehene Eroberung gerathen, lieget), s a kamarai alkalmazottakon kívül más még alig épített házat. A városi tanács züllés előtt áll, mert a kamarai adminisztrációt magánérdekek vezetik (die Privateffekten mehr als eine recht-schaffene Sorgfalt), amiben a várparancsnok is versenytársul szegődött. A város határa nincs még megszabva (die Statt hat noch dato keinen ausgezeichneten Bürgerfrieden), nincs egyetlen órájuk sem (nicht einmal eine Uhr) s a vizet drága pénzen a Dunából kell felhordatni. A vidék helyzete sem kedvezőbb azonban, mert földművelésre senki sem vállalkozik, a legjobb esetben állattenyésztést űznek. A kamarai alkalmazottak csupán a saját hasznukat nézik, a kincstár érdekeivel egyáltalán nem törődnek. A telekkönyv rendetlen és hiányos, Werlein óta nem készült újabb birtokösszeírás s a házakhoz járó szántóföldeket még mindig nem osztották ki. A bortizedből befolyt borokat Prunner érdömester olcsó áron összevásárolta s nagy haszonnal adta el. Az erdőhivatal és építési hivatal sokkal többbe kerül, mint amennyi jövedelmet hajt. Egyedül a harmincad hivatal állotta meg a helyét, de azt át kell helyezni a határra.

Különösen hangsúlyozza a jelentés, hogy Buda és Pest városokra nagyobb gondot kell fordítani, mert nem csak népessége csekély, s épületei elhanyagoltak, de rossz a közigazgatása is. Az új telepéseket a tizeden kívül minden más fizetéstől fel kellene menteni, mert ez csábítana leginkább a letelepedésre, a lakosság száma emelkednék, az ipar és kereskedelem fellendülne, s mindkét város annyira megvagyonosodnék, hogy nem csupán a vidék mezőgazdasági termékei lennének itt értékesíthetők, hanem a kincstár is bőséges jövedelemhez jutna.

Pest város betelepítését illetőleg a gr. Heidersheimb General Kriegscommissarius azon tervét ajánlja kivitelre, hogy a budai várhegy körül lakó rácokat (die Rätzen so an dem Berg von Ofen liegn undt den Orth gleichsamb bloquieren) s a szentendrei szigeten lakókat is, a földműveléssel foglalkozók kivételével, telepítsék át Pestre, s jelöljenek ki számukra a magyar és német telepesektől különálló területet azzal, hogy

bírájuk katonai joghatóság alatt áll. Egy időre fel lehetne őket menteni az adózás alól is, de vigyázni kell, nehogy túlságosan meggazdagodjanak (obwohlen es nicht rathsamb ist diese Leuthe alzu vermögend werden zu lassen), s különösen azt nem szabad megengedni, hogy Buda és Pest gazdasági életét hatalmukba kerítsék (dass das oeconomicum welches mann so recht angegriffen wirdt, Ofen und Pest zu rechten emporiis machen kann, in ihre Hände falle).

Véleménye szerint Pest és a budai alsóváros a kereskedelem céljaira lennének berendezendők, a budai várban pedig a hatóságok, a nemesség és a polgárság nyerhetne elhelyezést. Különösen hangsúlyozza, hogy a város területét végre ki kellene jelölni, s a telekkönyveket rendbe kellene hozni. Aki építési kötelezettséggel házhelyet szerzett, attól biztosítékot kell venni, s ha kötelezettségének nem tenne eleget, el kell kobozni a biztosítékát. Sürgősen rendezni kell a városigazgatást, mert az olyan rossz, hogy a becsületes s gondolkozó ember nem mer itt megtelepedni (ein jeder ehrbar und verständige Mann sich dahin zu setzen billich Scheu tragen thut). Vásárjogot kell adni mindkét városnak, órát kell venni számukra, s általában törekedni kell a két városban rejlő tőkét megfelelően kamatoztatni.⁷

Ebből a jelentésből nyilvánvaló, hogy az első 10 esztendő telepítési munkája nem járt nagy eredménnyel, s különösen a pesti oldal, amelyre kevesebb gondot fordítottak, nem biztatott még szebb jövővel. Romer Flóris a telekkönyvek alapján kísérelte meg Pest város első telepeseinek ismertetését, ez a forrás azonban nem kielégítő, mert az udvari kamara csupán 1694 július 9-én rendelte el az osztrák mintájú telekkönyvek behozatalát. Addig is bevezették ugyan a telekadományokat, de nagyon rendetlenül. Kötünik a pestvárosi tanács 1696 június 31-i panaszából, melyet az udvari kamarának nyújtott át. E szerint egyes házhelyekre telekleveleket ad ki a kamarai adminisztrátor anélkül, hogy figyelemmel lenne a régebbi adományokra (ohne Unterrichtung von dem Grundtbuch mit Ertheilung des Hausbriefs auf ein Stöhl versichert). Az ily módon biztosított házhelyeket később újra visszaveszik (baldt hernach das gegebene wieder abspricht),

⁷ 1696 szeptember 28. alatt. Hofkammer Archiv.

s felmérésekkel is állandóan nyugtalanítják a telektulajdonosokat (item zum Nachteil des Grundtbuchs undt der Nachbarn die Plätz hin undt wieder ausmesst undt vergibt). Magas díjakat szednek a teleklevelekért s ezáltal az új telepeseket, kik kevés pénzzel rendelkeznek s adókkal is meg vannak terhelve, elriasztják a házhelyek elfogadásától (die neue Bürger, deren bis dato ohnedem vill mit schlechten Mitlen auf Pest kommen seynt, undt in Erwegung des gebrauchlichen Burgerrechts, auch Abführung der angesetzten Portionsanlagen etc. ein zimbliches zu tragen müssen, von Annehmung eines Hausplatzes abschreckhet), miáltal a város fejlődése megakadályoztatik. De különben is. alkalmatlan számunkra a budai telekkönyvvezetés, mert jégzajlások és záporosók alkalmából nehéz átmenni a Dunán. Sokkal megfelelőbb lenne, ha a telekkönyvvezetést a kamarai adminisztráció és az udvari kamara ügyelete alatt a városi tanács intézné, s az innen származó jövedelmek közcélokra, nevezetesen utak és terek fenntartására lennének fordíthatók (das solcher zu dem publico, als zu Erhaltung der Gassen, Plätz undt andern dergleichen Angelegenheiten mehr gewidmet undt angelegt werde). A telekkönyv átengedése ellenében arra kötelezik magukat, hogy 2 hónapon belül 2000 mázsa lisztet szállítanak be a budai élelmezési raktárba.

Az udvari kamara ez ügyben a kamarai adminisztrációtól kért véleményt, mely 1696 július 21-én azt jelentette, hogy Hiltl Farkas titkár már elkészítette a várbeli és vízivárosi telkek felmérését s Szt-Mihály napján elkészül a pesti telkek felmérésével is, amikor majd megállapítható lesz az is, hogy telekdíjakból mennyi jövedelemre lehet számítani (mithin was die eigentliche Ertrag sowohl des Pester, als Ofner Grundtbuch seye, fundamentaliter gezeigt werden würdt). E munka befejezéséig mindenesetre várni kellene a döntéssel, de különben sem látszik alkalmasnak a városi tanács a telekkönyvek vezetésére, mert nincsenek megfelelő alkalmazottai. Ezzel szemben a véleményadásra felhívott alsóausztriai számvevőség határozottan pártolta a városi tanács kérését, s kifogásolta az addigi telekkönyvvezetést.⁸ Az udvari kamara döntése mindamellett a város ellen ütött ki, a telekkönyveket nem adta át a városi tanácsnak. Ezek után nem tulajdoníthatunk nagy érté-

⁸ Hofkammer Archiv.

ket a ránk maradt legrégibb pesti telekkönyvnek, mely az 1687—96 között kiadott telekleveleket tartalmazza. E szerint 1687-ben a következők kaptak Pesten teleklevelet: Hammer Kristóf kádármester, Proberger Jakab sörfőző, Suchentrunk György kovácmester, Knöpper Bálint hadnagy, Karpfenstein István, Jaskó Mihály molnármester, Pressl Pál fürdő, Sax Simon kötélverő, Riemer Márton, Mihaczi Mihály, Wenzel von See, Lindvay György, Grienwalt Pál puskaműves, Sötér Ferenc szolgabíró, későbbi alispán, Szentiványi István puskaműves, Tobisch János rác szücmester és Wassermann Katalin. 17 között 4 neve szerint magyar volt, köztük Pest vármegye későbbi alispánja.

1688-ban a következők kaptak telekleveleket: Purgonowsky Miklós szappanos, Hasel György, Bittner Miklós hajóhivatali őrnök, Köpfl Mátyás pék, Kalcher Márton, Ormosdy Jakab szabó, Tóth Mátyás, Manni András, Szabó Istvánné, Pursch Mihály csizmadia és Szűcs Mihály. 11 között már 5 magyar és 1 császári tisztviselő.

1689-ben feltűnően kevesen, csak ketten kaptak teleklevelet, nevezetesen Gagyai Báthory Gábor és Zoltán László kapitány, későbbi pestmegyei főbiztos, mindketten magyarok. 1690-ben és 1691-ben egyetlen házhelyeladás sincs feljegyezve, s csupán 1692 július 8-án kapták az első teleklevelet Bobits Péter és Mihály testvérek.

1692 július 15-én egyszerre 33 telepes számára állított ki a kamarai adminisztráció telekleveleket, köztük többen ingyen (umbsonst) jutottak a házhelyekhez, ami addig teljesen ismeretlen volt. Ez a tömeges házhelykiutalás tömeges beköltözésre vall, aminek indítókait feltárni nem sikerült. Ezen új telepesek a következők: Szunyogh Imre szolgabíró, Pressl Bertalan üveges, Schueffer Mátyás, Simonovich Szűcs Péter, Lakatos Gábor, Ács József, Szűcs Ferenc, Szűcs Mátyás, Pfeiffenmacher Lukács, Szűcs István, Nehrer Márton mészáros, Hazi (talán Hadzsi) Márton, Tatár István, Pirkcher Pál, Hunes Simon tímár, Forgách Istók, Nad (talán Nagy) Gergely, Sarlay János, Császár Mihály, Pressburger István, Schelb Péter, Trenckher Mátyás, Apczy István, Fisch (helyesen Ficsór) Márton, Szűcs János, Kovács János, Merbach Hermann, Khan (helyesen Khün) Abrahám ács, Szalai András, Wittmayr Mátyás suszter, Kliemer Mihály tímár, Mülner János és Moldauer György. Nevük után

a 33 új telepes között 16 magyar, a magyar nevéek közül azonban többekről tudjuk, hogy katolikus rác volt.

1693-ban csupán hárman kaptak teleklevelet, nevezetesen Vorstern Kristóf kamarai tanácsos és élelmezési főbiztos (General Proviantmeister), továbbá Kolbacher Lambert harmincadhivatali ellenőr (mindegyikük 3—3 házat vásárolt), végül Krupinszky Anna.

Az 1694 és 1695 évi teleklevelek a telekkönyvek második kötetében vannak feljegyezve, de mindkét esztendőben csak kevés teleklevelet adtak ki. 1694-ben teleklevelet kaptak Pösniger János Mihály kapitány (még 1688-ban vásárolta meg a házhelyet), és Wilfersheimb Miklós élelmezési biztos (az első adminisztrátor fiától, br. Werlein Józseftől vásárolt házhely). 1695-ben Schweidler Antal hadbiztos és gr. Heidersheimb Donát főhadbiztos kaptak teleklevelet.

1696-ból mindkét telekkönyvben találunk bejegyzéseket. Az első telekkönyvben a következők szerepelnek: Kolbacher Mátyás harmincadhivatali ellenőr (néhai Watula Jakab harmincadhivatali ellenőr házhelye), Ruesswurm Renáta asszony (Knöper Bálint hadnagy házhelyét vette meg Rueswurm Illés), Freiburger Sebestyén cipész, Baranyi Mihály, Szabó János (2 házhely), Tóth Mihály (2 házhely), Sötér Tamás és Csizmadia Mihály. 8 közül 5 magyar. A másik telekkönyvben a következők fordulnak elő: Huszár János nemes, Peringer György kereskedő. (Heusler György házhelyét vette meg), Franzin János kéményseprő, Méhes Jakab mészáros, Erny Sebestyén suszter, Fochhinger János kőműves, Pürckher Pál tímár és Lechner János ács. 8 közül csupán 3 magyar.

Ezek nyilván nem az összes adatok, mert közben üres lapok is maradtak a telekkönyvben. Innen tehát nem lehet következtetni az összes állandó telepésekre, de nem lehet a polgárok törzskönyveiből sem, mert a polgárjogot is a kamarai adminisztrátor adományozta s erről nem készültek megbízható feljegyzések. Rossz nyomon indult tehát Schmall Lajos, mikor a polgárok törzskönyveiből akarta a telepítés menetét megállapítani. Más alapot kellett ezért keresnünk s ezt abban az összeírásban találtuk meg, melyet felsőbb rendeletre készített 1696 október 8-án a budai tanács.⁹ Ez összeírás

⁹ Budai lajstromozatlan iratok.

a pesti telepeseket egyenkint felsorolta, de összesítő kimutatás is készült róluk, amely általános képet nyújt Pest város közviszonyairól.

Ez utóbbi szerint a török hódoltság alól felszabadult Pest első telepesei valósággal koldússzegények lehettek, s itt csupán azok telepedhettek meg, kik a védettebb, mezőgazdasági művelésre alkalmasabb, s állandó helyőrsége révén több kereseti lehetőséget nyújtó Budán nem tudtak elhelyezkedni. A jelzett összeírás szerint ugyanis az összes pesti házak száma 218 volt, s ebből 182 esett a közönséges polgárookra (10 a tanács tagjaira), 36 a nemesekre és katonákra. Nem minden polgárnak volt azonban háza, hanem 22 polgár másnál lakott albérletben. A házak természetszerűen nem voltak egyformák, hanem a 218 közül 4 nagyobb méretű ház volt, 46 közepes s 168 nagyon egyszerű, talán nyomorúságos is.

Mint hogy a város területe mezőgazdasági művelésre nem volt alkalmas, az új telepések csaknem kizárólag az iparosok és kereskedők sorából kerültek ki. Az összeírás csupán 3 kereskedőről emlékezik meg, de tud még ezeken kívül 3 szatócsról és 1 vaskereskedőről is. Annál nagyobb volt az iparosok száma, s ezek foglalkozásuk szerint a következőleg oszlottak meg: 1 gyógyszerész, 4 borbély, 4 kőműves, 7 asztalos, 4 kádár, 3 gombkötő, 10 szabó, 4 lakatos, 4 csizmadia, 7 szűcs, 7 cipész, 3 szappanos, 1 tímár, 2 kerékgyártó, 1 szilgyártó, 3 takács, 1 üveges, 3 pék, 4 ács, 1 nyerges, 3 mészáros, 2 kovács, 1 fazekas, 2 aranyműves, 1 kötélverő, 2 esztergályos, 1 mézeskalácsos, 2 puskaagykészítő, 1 kéményseprő, 1 puska-műves, 1 kőfaragó, 1 pipacsináló és 1 gombkészítő, vagyis a mesteremberek összes száma 1696-ban 93 volt.

Ezekon kívül 92 napszámos is lakott a városban, ezek azonban oly nagy szegénységben éltek, hogy adót nem lehetett remélni tőlük, pedig az összeírás épen adóztatási célokra készült. A lakosság csekély számának indokolására azt hozza fel az összeírás, hogy a járványok ismételten megtizedelték a telepeseket. Ezt igazolja az udvari kamara 1692 május 28-i rendelete is, melyben a kamarai adminisztrációt a járványok elleni intézkedésre utasítja. A járványokat valószínűleg a harctérről visszatérő beteg katonák hurcolták be, kiket barakokban ápoltak.

1656
Megemlíti az összeírás, hogy Pesten kevés volt a szántó-föld, a 218 ház közül azonban 115 mellett kert is volt, amelyekben konyhai veteményeket termeltek. Egyáltalán nem volt erdejük, s a tűzifát máshonnan kellett beszerezniök. Az árvíz gyakran elöntötte a város területét s így legelőjük sem volt elegendő, de ha lett volna is legelőjük, a gyakori katonai beszállásolások alatt tönkrementek volna.

Ez igazán sivár képet nem kell túlkomolyan venni, mert az adóztatás ellen minden lehető felpanaszoltak az érdekeltek, s e panaszoknak a hasonorsú budai tanácsosok szívesen helytadtak. Ha most a már említett 1696. évi összeírás részletes adatait vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a tanács tagjai kivétel nélkül háztulajdonosok voltak, s az iparűzők sorába tartoztak. A bíró Proberger Jakab sörfőző volt (3 szobás emeletes ház és műhely, 33 köblös föld és major), a tanács tagjai pedig a következők voltak: Herold Siegfried gyógyszerész, Eschenprugger Fülöp vendéglős (Arany Sas, 4 szobás ház), Kalcher Márton kőműves (3 szobás ház), Mosell Antal jegyző (4 szobás ház), Sax Simon köteles (2 szobás ház és 4 köblös föld), Gyöngyösi János gabonakereskedő (1 szobás ház és 10 köblös föld), Pollermann Mátyás gazdálkodó (1 szobás ház), Nusnicker János (emeletes háza épülőben s major), végül Linzer János zöldségárús (2 szobás ház). Az összeírás szerint Herold Siegfriednek nem lett volna háza, ami lehetetlen, mert egyike volt a város legelőkelőbb polgárainak. A legvagyonosabb azonban a bíró volt, s valószínű, hogy azért is lett bírónak. Nemzetiségre csupán Gyöngyösi János látszik magyarnak, de ez sem bizonyos, mert gyöngyösi eredetű görög is lehetett. Feltűnő, hogy a sok tanácsstag mellett, a jegyzőn kívül, más tisztviselőt nem tartottak, mert ilyet az összeírás adatai között nem találunk, pedig még az albérlők foglalkozása is meg van jelölve. A vármegye tisztviselői közül a következők telepedtek meg állandóan Pesten:

Zoltán László megyei főbiztos (2 szobás ház és 16 köblös föld).

Szeredy Ferenc megyei táblabíró (4 szobás ház, 56 köblös föld és dunai malom, asztalos és halász albérlők).

Fitos Ferenc megyei szolgabíró (3 szobás ház).

Sötér Tamás megyei szolgabíró (3 szobás emeletes ház és 35 köblös föld).

Sötér Ferenc megyei alispán (4 szobás ház és nagy udvar).

Szunyogh Imre megyei szolgabíró (3 szobás régi ház).

Lendvay György megyei szolgabíró (3 szobás ház és 20 köblös föld).

Az alispánon kívül tehát 4 szolgabíró és 1 táblabíró voltak pesti háztulajdonosok, kívülök még Kászonyi Tamás megyei biztos is Pesten lakott, ő azonban albérli volt a benecsek házában.

Jóval nagyobb volt a megyei tisztviselőknél a Pesten megtelepedett császári tisztviselők száma. Elsősorban a hadsereg élelmezésével elfoglaltakat kell megemlítenünk, mert ezek kivétel nélkül vagyonos emberek voltak, amit hivatásuk eléggé indokolt is. Nevezetesen Vorstern Kristóf élelmezési főbiztos (16 szobás kényelmes emeletes ház és 84 köblös föld), Pöck Boldizsár élelmezési főbiztos (3 szobás ház cselédlakkkal és istállóval, nagy kert, 100 köblös föld és major, 1 albérli), Wilfersheimb Miklós élelmezési biztos (16 szobás gyönyörű ház épülőben), továbbá Ingram József élelmezési biztos (épülőfélben levő ház). Ezeken kívül hadbiztosok is laktak Pesten, nevezetesen: Puchner Richárd (4 szobás emeletes ház), és Schweidler Antal (házhely és major), akik valószínűleg a hadsereg nevében intézték az élelmezési ügyeket.

Nagy számmal voltak ezenfelül Pesten sőtisztek, ami a sóárúsításnak itteni összpontosítása mellett szól. Ilyenek voltak Leistner Ignác (4 szobás ház), Paur János (1 szobás háza épülőben), Vorstern Sebestyén sóhivatali biztos (6 szobás szép ház), Durcheinwald János (2 szobás emeletes ház), Hofer Ferenc (9 szobás emeletes ház), sőt albérletben is lakott a városban sőtiszt.

Ezekon kívül császári hivatalnokok voltak: Prunner György kamarai erdőmester (az ostrom alatt megsérült ház, 2 albérli), Kalpocher Lambert harmincadhivatali ellenőr (egyik 2 szobás háza épülőben, másik 4 szobás háza gyönyörű kerttel, 100 kapás szőlő, 2 zálogban birt dunai malom és major), Lazicz Péter hajóhivatali tiszt (csak majorja van megemlítve), Sor György rendőrkapitány (2 szobás ház) és Keppel Menyhért hídvámszedő (4 szobás ház).

Ezek képezték a város előkelőségét s különösen Vorstern Kristóf élelmezési főbiztos és Wilfersheimb Miklós élelmezési

biztos házai emelkedhettek ki a szerény polgári házak sorából, de Hofer Ferenc sőtiszt és Vorstern Sebestyén sóhivatali biztos házai is az előkelőbbek közé tartoztak. Ezek természetesen kivétel nélkül németek voltak, s a telkek kiosztására jogosított budai kamarai igazgatóság különös pártfogásában részesültek. Ha vagyonukat tekintve nem is versenyezhettek a felsoroltakkal, de társadalmi álláson egyenrangúak voltak velük a Pesten megtelepedett katonatisztek. Ilyenek voltak: Pittner Miksa zászlós (2 szomszédos roskadozó ház 1—1 szobával, albérló Zucker Miklós kerékgyártó), Plöschl Jakab hadnagy (3 szobás ház, mely a „Fehér Rózsa“ cégér alatt vendégfogadóul szolgált), gróf Heidersheimb tábornok örökösei (2 szobás ház), Forgács Neid kapitány (2 szobás ház, 3 napszámos albérló), Torkos (Tarkosnak írva) kapitány (2 szobás ház), Schweidler Miklós zászlós (épülő kétemeletes ház, 5 szobával és major), Demeter János rác kapitány (3 szobás emeletes ház, 2 köblös föld, félmalom és major).

A magyar főnemesek és nemesek közül háztulajdonosok voltak a nádor (3 szobás ház) és gr. Koháry (törökkori rossz ház), ezek egyike sem lakott azonban soha Pesten. Kállay András korponai nemesnek 2 szobás háza volt, s ebben 1 fuvaros, 1 gombkészítő és 1 katona lakott albérletben. Marckhel János selmeci nemesnek végül 3 szobás emeletes háza volt, melyben a kerepesi postamester lakott albérletben.

Kecskemét és Körös városoknak is volt ez időben 1—1 háza a városban, de ezekben csak 1—1 őr lakott.

Itt lakott a bécsi bencések prefektusa, Putanicz János, aki később Pest város plébánosa lett, 3 szobás házában Kászonyi Tamás megyei biztos lakott albérletben.

A város értelmiségéhez sorozandó az egyetlen tanító Apczy János, kinek 1 szobás házában 1 fuvaros lakott albérletben. Ide sorozandók végül a sebészek, nevezetesen Finck János, kinek 2 háza is volt, s az egyikhez 6 köblös föld is tartozott. Wirnz Vilmos 3 szobás házában egy másik sebész is lakott albérletben, Lederwas Bertalan fürdős 1 szobás háza pedig csak akkor épült.

Ezután a mesterembereket soroljuk fel, kiknek nagyobb része német ugyan, de magyar is van szép számmal, s néhány rác is akad. Ezek névszerint a következők:

Pichler Mihály suszter, 2 szobás rombadőlt ház.

Kaylinger Kristóf lakatos, 2 szobás ház.

Hartl Henrik kerékgyártó, 2 szobás épülő ház, 3 köblös föld, lakatos albérlő.

Prunmayer Vitus asztalossegéd, pincelakás.

Frehinger János kőművessegéd, 1 szobás épülő ház.

Lakatos István lakatos, 1 szobás ház, 6 köblös föld, csizmadia albérlő.

Reutenbacher György asztalos, 2 szobás ház.

Suchentrunk György kőműves, 2 szobás ház, 30 köblös föld.

Sarlay János gombkötő, 2 szobás ház, 6 köblös föld, nap-számos albérlő.

Vich Jakab kőfaragósegéd, 1 szobás törökkori ház és kert.

Ramler Ferenc kádár, 1 szobás ház.

Widmayer Mátyás suszter, 2 szobás kertes ház, albérlő.

Kovács Péter kovács, 1 szobás, kertes ház, 10 köblös föld.

Pachschneider János kőműveslegény, 1 szobás épülő vályogház.

Rubendunts Lőrinc takács, 1 szobás, kertes ház, 7 köblös föld.

Szemerédi Benedek gombkötő, épülő ház, 20 köblös föld.

Oswald Pál horvát suszter, 1 szobás vályogház.

Prandler Ferenc kőműves, 1 szobás vályogház.

Erdős István szabó, 1 szobás, kertes ház, 1 köblös föld.

Ötvös Mihály aranyműves, 1 szobás roskadozó ház.

Klimmer Mihály kádár, 3 szobás ház, albérlő.

Szilasi Pál csizmadia, 1 udvarban 2 ház 2—2 szobával.

Császár Mihály kardcsászár, 2 szobás, kertes ház, 4 köblös föld, lakatos albérlő.

Stannovitz Mátyás szabó, 2 szobás emeletes ház, 2 köblös föld, szabó és gombkötő albérlők.

Petrovicz János szűcs, 1 szobás ház, műhely és kert, csizmadia albérlő.

Schuch Mihály fazekas, 1 szobás, kertes ház.

Hubert Ádám asztalos, 2 szobás, kertes ház, 2 másik szoba épülőben, albérlő.

Aurer Márton suszter, 2 szobás, kertes ház, albérlő
Kiser Ferenc asztalos.

Nachtigal Sámuel ács, 2 szobás, kertes ház és 2 köblös föld.

Krausmüller Pál szabó, 2 szobás, kertes ház, albérlő.

Biankovics Jakab szűcs, 1 szobás, kertes ház.

Ács Péter rác asztalos, 1 szobás, kertes ház, 4 napszámossnak ingyen szállást ad.

Lehner Balázs asztalos, 1 szobás háza épülőben.

Rác Péter szűcs, 1 szobás vályogház és kert, 2 napszámoss albérlő.

Szűcs János szűcs, 3 szobás törökkori ház, 9 köblös föld, 2 napszámoss albérlő.

Szappanos Miklós szappanos, 1 szobás emeletes háza épülőben, 20 köblös föld.

Schiffer Mátyás puskaagykészítő, egy udvarban 2 kis ház, 12 köblös föld, napszámoss albérlő.

Lakatos Gábor puskaműves, 1 szobás ház műhellyel, 1 albérlő.

Pipacsináló Ferenc szűcs, 1 szobás ház, 1 köblös föld, napszámoss albérlő.

Turpis György csizmadia, 2 szobás ház, 1 köblös föld.

Kühn Ábrahám asztalos, 2 szobás, kertes ház, sótiszt — albérlő.

Korb Ferenc ács, 3 szobás, kertes ház, albérlő.

Pfeiffenmacher Lukács pipacsináló, 1 szobás, kertes ház, 2 napszámoss albérlő.

Ries Gáspár kádár, 2 szobás ház.

Moldauer György szerszámkészítő, 3 szobás emeletes ház, rézöntő, asztalos, kőműves és bába albérlők.

Bobits Péter szappanos, 1 szobás emeletes ház műhellyel, kert és malom.

Trenker Mátyás kőműves, 3 szobás, kertes ház, albérlő.

Szabó Iván szabó, 1 szobás, kertes ház.

Simonovitz Péter szűcs, 2 szobás, kertes ház és malom.

Langenmantl Burghard puskaműves, 1 szobás roskadozó ház.

Bobics János szűcs, 5 szobás, kertes ház, albérlői szappanos és aranyműves.

Maister Mátyás asztalos, 2 szobás ház, albérlő.

Grienenwaldt Pál puskaagykészítő, 2 udvarban 2 ház és kert.

Mayer Keresztély nyerges, 1 szobás ház műhellyel és kert.

Hörmannstorff Ferenc lakatos, 1 szobás ház műhellyel, 1 napszámosnak ingyen szállást ad.

Riemer Márton szíjgyártó, 1 szobás, kertes ház, 2 köblös föld, suszter albérlő.

Knöpfmacher Márton gombkészítő, 1 szobás ház műhellyel, 6 köblös föld.

Pröcel Bertalan üveges, 1 szobás ház műhellyel.

Stiglmayer Jakab szabó, 2 szobás ház.

Sich Mihály kőműves háza épülőben.

Antonovich Iván szűcs, 2 szobás épülő ház és budai szőlő.

Reck György lakatos, 3 szobás emeletes háza épülőben, 5 köblös föld, 2 albérlő.

Ried János ács, 3 szobás ház műhellyel, esztergályos albérlő.

Ivánics Márton gombkötő, albérlőképen lakik a plébánián.

Francin János kéményseprő, 1 szobás épülő ház.

Siebert György szabó, háza most épül.

Pösenreiter János kádár, háza most épül.

Erny Sebestyén kovács, háza most épül.

Mayer Márkus asztalos, 1 szobás új ház.

Dagó András lakatos, 1 szobás ház műhellyel, gabonakereskedő albérlő.

Herus Sámuel tímár, 3 szobás ház és budai szőlő.

Schölb Péter kőműves, egy udvarban 2 kis ház, albérlő
Peringer Tamás kőfaragó.

Pfeifer Lőrinc ács, 3 szobás ház, albérlő esztergályos.

Franz György szabó, 2 szobás ház.

Csizmadia András csizmadia, 1 szobás háza most épül.

Szabó Ferenc szabó, 1 szobás, kertes ház, 5 köblös föld.

Novagli Lukács csizmadia, 1 szobás kerti ház.

Szabó Kozma, 1 szobás, kertes ház.

Bogdán rác asztalos, vályogháza most épül.

Amint a felsorolásból megállapítható, a mesteremberek képezték a megtelepedett lakosság zömét. Az iparúzés azonban ez időben még nem volt jövedelmező foglalkozás, mert vásárok még nem voltak, s a városban nem volt megfelelő fogyasztó közönség. Viszont a város határa földművelésre nem volt alkalmas, s ezért egyéb kereset hiányában sok iparos bor- és sörméréssel foglalkozott. Ez a foglalkozás viszont

azért volt jövedelmező, mert az átvonuló katonaság szívesen szállott meg Pesten.

E mesteremberek alkották a városi lakosság középosztályát, szerény vagyoni és kereseti viszonyokkal, de egyszerűsmind szerény igényekkel is. Házaik csaknem kivétel nélkül nagyon egyszerűek voltak, s többeknek a piacon volt a műhelye. Ez egyszerű házakban azonban sok albérlőt találunk, amit egyrészt a lakáshiány indokolt, másrészt ez úton is keresethez jutottak a háztulajdonosok. A legtöbb ház mellett kert is volt, de ez csak egyszerű konyhakert (pro culina), ahol a háztartáshoz szükséges zöldséget termelték.

A kereskedők sorában a legtekintélyesebbek voltak Prean Móric és Sautermeister Ferenc, mindketten bécsi eredetűek s posztóval kereskedtek. Sautermeister Ferenc házáról nem emlékezik meg az összeírás, Prean Móric azonban 3 szobás házat épített és 15 köblös földje is volt. Volt kívülük még egy posztókereskedő, nevezetesen Csisak Jeremiás, ez azonban hűtványabb abaposztóval kereskedett. Különben két szobás, kertes háza volt, s Pozsgay István szabó volt az albérlője.

Vaskereskedő volt Hasszán János, kinek házáról nem emlékezik meg az összeírás.

Gabonával kereskedtek Versegi Jurkó és Kis Forgács, az elsőnek 1 szobás háza és 7 köblös földje volt, a másíknak 1 szobás háza (albérlő halász) és 4 köblös földje. Ide sorozandó Gyöngyösi János tanácsnok is, kiről azon véleményt adtuk elő, hogy görög volt, s ugyanazt ismételjük meg most másik két szaktársáról is.

Kereskedeéssel foglalkoztak ezeken kívül Scopek Ferenc (háza épülőben), Radovanovits Zsigmond (1 szobás ház, a másik szoba épülőben), Peringer Kristóf (3 szobás ház), Emmanuel Miklós (1 udvarban 2 ház és malom), továbbá Augusztin György (2 szobás emeletes ház és 4 köblös föld), Niehrer Márton belsőrészkereskedő (2 szobás ház, 4 köblös föld, mézeskalácsos albérlő) inkább a mészárosok közé sorozandó.

A kereskedelem terén a német és görög elem kezdettől fogva vetélkedett egymással, s e vetélkedés az egész XVIII. századon át tartott. Feltűnően sok volt a városban a vendégfogadó, ami arra mutat, hogy sok idegen fordult meg benne. A „Fehér Hajóhoz“ címzett vendégfogadó tulajdonosa Heissler Lőrinc volt (6 szobás emeletes ház és 10 köblös föld).

A „Fehér Lóhoz“ címzett vendégfogadó a Sor János tulajdona volt (4 szobás törökkori emeletes ház).

A „Fehér Ökörhöz“ címzett vendégfogadó Reitter Egyed tulajdona volt (3 szobás ház).

Az „Arany Sashoz“ címzett vendégfogadó a Lehner Mihály tulajdona volt (4 szobás ház és 10 köblös föld).

Az „Arany Horgonyhoz“ címzett vendégfogadó Eiserich Sámuel tulajdona volt, aki azonban egyszersmind kereskedelem is foglalkozott (3 szobás ház és 10 köblös föld).

A vendégfogadókban természetesen korcsma is volt, s a fogadósokon kívül a következők foglalkoztak iparszerűen bor vagy sörméréssel:

Monor János (1 szobás, kertés ház és 3 köblös föld), Halász Angelika (1 udvarban 2 kis ház), Szabó János (2 szobás ház és 4 köblös föld, takács albérlő), Pressburger István (2 szobás ház), Schelhaus József (2 szobás épülő ház), Ehrenreich Pál (2 szobás ház), Rovás Jánosné (1 szobás ház és 1 köblös föld), özv. Csizmadia Mihályné (1 udvarban két kis ház, albérlő horvát suszter), özv. Ficsórné (2 szobás szép ház és 3 köblös föld), Baranyi Mihály (épülő ház és 1 köblös föld), valamint a többi alkalmi bor- és sörmérő, kiknek más foglalkozásuk is volt. A sört Proburger Jakabtól kellett szerezniük, mert más sörfőző nem volt a városban; szőlőműveléssel azonban többen is foglalkoztak, ámbar szőlők a budai oldalon voltak. Ilyen szőlőművelők voltak Georg Pál (törökkori két szobás ház, budai szőlő és malom), Josó Miklós (1 szobás ház és 16 köblös föld), Szűcs Mátyás (1 szobás ház és több szőlő), Szűcs Ferenc (1 szobás roskadozó ház, csepei szőlő).

A szőlőművelőknél nagyobb számmal voltak képviselve a földművesek. Ilyenek voltak: Hatniak András (épülő vályogház), Szabó István (2 szobás ház, 8 köblös föld, albérlő napszámos), özv. Grobcsikné (3 szobás emeletes ház, 5 köblös föld, albérlők Tóth Mihály megyei esküdt, 1 szabó és 1 sőtiszt), Tóth Gábor (2 szobás vályogház, 7 köblös föld, albérlők 1 kocsis és 1 napszámos), Domai János (1 szobás roskadozó ház, 10 köblös föld, albérlő napszámos), Mitrovicz József (2 szobás ház, 30 köblös föld), Rácz Zwió (2 szobás törökkori ház, 6 köblös föld, 4 napszámos albérlő), Vezekényi Mihály (2 szobás ház, 10 köblös föld), özv. Forgácsné (2 szobás ház, 10 köblös föld, albérlő két napszámos), Urban János (1 szobás vályog-

ház, 10 köblös föld), Rácz Mihály (2 rossz ház, 44 köblös föld), Szabó Gábor (törökkori ház, 8 köblös föld), Mihály rác (2 szobás régi ház, 15 köblös föld), Miklós özvegye (2 szobás törökkori ház, 15 köblös föld, albérlő 2 napszámos).

A lakosság élelmezésével a következők foglalkoztak iparszerűen:

Fodor György mészáros, 4 szobás ház és 38 köblös föld, albérlői Ratitka György mészáros és 1 sőtiszt.

Méhes Jakab mészáros, 3 szobás ház és 10 köblös föld.

Ezeken kívül Rodl János budai mészáros is kezdett Pesten házat építeni, de betiltották, mert valószínűleg Budán már volt háza.

Döppel Mátyás pék egyik háza 3 szobás, a másik épülőben, 7 köblös föld és — malom.

Hauer János pék, emeletes háza épülőben.

Kleinhackel György pék, 2 szobás ház és műhely.

Pécs János halász (előbb Heissler tábornok jobbágya), 3 szobás ház, 1 molnár és napszámos albérlő.

Pistori János, 1 szobás ház.

Ezek az iparágak nagyon jól jövedelmezhettek, mert a felsoroltak csaknem kivétel nélkül jómódúak. Meg kell ezenkívül jegyezni, hogy a pékek kivétel nélkül németek, a mészárosok pedig magyarok, amit alig tulajdoníthatunk tisztán a véletlennek.

A város forgalmának élénkségére mutat, hogy feltűnően sok volt benne a fuvaros és hajós. Fuvarosok voltak a következők: Lendi György (1 szobás vályogház, 17 köblös föld, albérlő pásztor), Steimbrecher György (2 szobás vályogház, 20 köblös föld, albérlő), Török János (2 szobás ház, budai szőlő, 10 köblös föld, albérlő Szabó Mihály fuvaros), Szalai Pál (1 szobás ház, 10 köblös föld, albérlő napszámos), Sotos István (1 szobás ház), Neid György (1 szobás ház, 10 köblös föld, albérlő napszámos), Heisler György (1 szobás ház, 3 köblös föld), Szabó Ferenc (2 szobás ház, 6 köblös föld), Pirker Pál (1 szobás ház, 4 köblös föld), Szegedi Mihály (1 szobás törökkori ház, 1 köblös föld), Zorad György (1 szobás ház).

Hajósok és hajómunkások voltak a következők: Németh György (1 szobás ház, 2 köblös föld, albérlője Prean kereskedő szolgálja), Leeb Pál (2 szobás ház), Braunsreiter János (2 szobás ház, 1 köblös föld), Szandai Péter (1 szobás vályog-

ház, albérlő), Rácz Saria (2 szobás ház, napszámos albérlő), Zelik (sárból épült 2 szobás ház, albérlő hajómunkás), Halász János (sárból épült 1 szobás ház), Witsch István (1 szobás házacská, napszámos albérlő), Mészáros Lajos (1 udvarban 2 ház, 2 napszámos albérlő), Rácz Markó (1 szobás ház, 2 napszámos albérlő), Hafner János (1 szobás vályogház épülőben), Taschner Tamás (1 szobás ház épülőben), Jeremiás rác (1 szobás vályogház), Péter rác (2 szobás ház, napszámos albérlő), végül Bozsó rác (vályogház).

Amint a felsorolásból láthatjuk, a fuvarosok közt elég sok magyar volt, s csaknem mindegyiknek volt egy kis földcskéje is. A hajósok közt is voltak magyarok, de rác is akadt bőven, s ezek már szegényebb emberek voltak.

A legvégén említjük meg a napszámosokat, kiknek névsora csupán akkor lenne teljes, ha az albérlőket s a kegyelemből befogadottak neveit is tudnók. Háztulajdonosok voltak közülök: Markovich Samota (pincelakás, 1 köblös föld, napszámos albérlő), Budai János (2 szobás vályogház, napszámos albérlő), Rács Ostoja (1 szobás épülő ház, 2 napszámos albérlő), Kovács István (épülő 2 szobás emeletes ház), Szücs György (1 szobás ház, napszámos albérlő) és Ficsór Márton (2 szobás ház, 3 köblös föld, napszámos albérlő). Bizony ezek a háziurak nem voltak valami jómódúak, s különösen a magyarok és rácok közül kerültek ki.

Volt aztán 2 varrónő is a városban, nevezetesen egy Milica nevű özvegyasszony (2 szobás törökkori ház) és Halász Markóné (1 szobás ház, 2 napszámos albérlő), mindketten rácok, s valószínűleg inkább hímzéssel tartották fenn magukat.

Háztulajdonos volt végül néhány olyan telepes, kiknek foglalkozását az összeírás nem jelölte meg s mi sem tudtuk megállapítani. Ilyenek voltak: özv. Mihaziné (2 szobás vályogház, napszámos albérlő), Forgács Commaríni (1 szobás roskadozó ház és kert, albérlő földműves), Mészáros Sándor (2 szobás ház, 12 köblös föld és malomrész, albérlő 3 napszámos), Rácz Koszta (háza épülőben), özv. Szücs Istvánné (1 szobás, kertés ház), Angl Mátyás (1 szobás régi ház, albérlő Horváth Mátyás fuvaros), Russwurm Gertrúd (2 szobás roskadozó, emeletes ház, albérlő sebész), végül Szappanos Miklós (2 szobás vályogház és kert).

Ezek közül Russwurm Gertrúd új telepes volt, s azért mondja róla az összeírás, hogy vagyonából élt. Mészáros Sándorról pedig azt hisszük, hogy gazdálkodó lehetett.

Az előadottak alapján elég tiszta képet alkothatunk magunknak az új telep társadalmi viszonyairól, illetőleg megállapíthatjuk, hogy a lakosság túlnyomó része iparos volt, a mezőgazdaság csak nagyon gyengén volt képviselve. Az ipari foglalkozás azonban vásárok hiányában még nem biztosított állandó megélhetést s ezért az iparosok legnagyobb része mezőgazdaságot is űzött, sőt bor- és sörméréssel is foglalkozott, ami a katonai átvonulások következtében s az élénk idegenforgalom mellett megfelelő keresethez juttatta a polgárokat.

A népösszeírás adatainak részletes ismertetése kapcsán igyekeztünk mindig kiemelni a magyar elemet, amely kezdetől fogva előszeretettel költözött a városba. A magyar elem jelentősége mellett tesz tanúságot már az is, hogy az 1696. évi összeírás szerint a város egyetlen tanítója, Apczy István, magyar ember volt, már pedig ha a német elem erősebb lett volna, aligha alkalmaztak volna magyar tanítót. Megváltozott a helyzet, mikor a plébánia vezetését a jezsuiták vették át, mert a jezsuita plébános ajánlására már 1703 április 13-án Setzer Józsefet alkalmazta a tanács német tanítóul (vor ein teutschen Schulmeister) s a magyar tanító ellenőrzésével is megbízták (völlige 'Direktion haben soll). Ez ellen a magyar plébános (Ungar. Pfarrherr) óvást emelt ugyan a tanács előtt, de csupán annyit tudott elérni, hogy az ügyet megbeszélték a német plébánossal.¹⁰ Ez a megbeszélés nem üthetett ki kedvezően a magyar tanítóra, mert a következő tanácsülésen már csupán azt kérte, hogy hagyják meg addigi járandóságait. A tanács erre úgy határozott, hogy Szent-Mihály napjáig megengedte az iskolapénz szedését s meghagyta a magyar és rác stólából reaeső rész élvezetében. Ebből következik, hogy 1703-tól magyar és német tanító, magyar és német plébános volt a városban, a magyar elem tehát még mindig megtartotta egyenrangúságát a némettel.

Lényegesen megváltozott a helyzet a Rákóczi-felkelés alatt, amikor is a budai vár ágyúinak lőtávolában a német

¹⁰ Tan. jkv.

polgárság nyugodtan berendezkedhetett, a magyar telepesek nagy része azonban elhagyta a várost. A felkeléssel szemben a város védekezésre rendezkedett be, s az 1703 szeptember 1-i tanácsi rendelet megerősítette a polgári őrségeket, s intézkedett a német, magyar és rác fegyveres polgárság fegyelmezése tárgyában. A budai várparancsnok rendeletének megfelelően a következő őrségeket állítják ki: a felsővízi-rondellánál a hajóhivatal mellett minden éjszaka 1 káplár és 6 ember, a meghasadt rondellánál 1 őrzető és 5 ember a hatvani kapunál 1 káplár és 9 ember, a boszorkány-rondellánál (Hexen-Rondell) 1 káplár és 9 ember köteles örködni s erről Kling városkapitányt is értesítik. Ugyanakkor a budai Zeughausból 3 mázsa lőport kérnek, amelyből 1 mázsát azonnal szétosztanak a polgárok között, kérnek továbbá fegyvereket és golyókat, hogy a polgárság kellően fel legyen készülve az esetleges támadások ellen.

Ezekre az intézkedésekre szükség volt, mert a budai vár nem akadályozta meg a felkelőket abban, hogy 1704 december 20-án a város falait meg ne rohanják s csupán Neander kapitány éberségén múltott, hogy a kísérlet nem sikerült. Erről Neander kapitány számára 1705 február 6-án bizonyítványt is állított ki a tanács,¹¹ amit valószínűleg nemességkieszközlésére akart felhasználni.

1696-tól 1703-ig lényeges átalakuláson ment át Pest városa, mert amint a pesti tanács által 1703-ban adózási célokra készült összeírásból¹² megállapítható, az 1696 évi 218 házzal szemben a házak száma 342-re emelkedett, 8 esztendő alatt tehát 124 új ház épült. Az 1703 évi összeírásban az úgynevezett Ujvilág (New-Welt) is bennfoglaltatott, ami alatt Schmall¹³ szerint a városfalak mentén épült házsort kell érteni. Ezt a házsort többnyire rácsok építették, kiket a már említett terv szerint 1702-ben telepítettek be tömegesen. Az 1703 évi összeírás szerint a polgári lakosság (Schmall szerint családok) száma 386 volt, ebben azonban a zsellérek (Kleinhäusler) is bennfoglaltatnak. Kimutatja továbbá a jelzett összeírás, hogy a pesti polgárok évi bortermeése a budai és csepeli

¹¹ Tan. jkv.

¹² Pestvárosi Levéltár. Int. am. 701.

¹³ Adalékok I. k. b. I.

szőlőkben 2137 akó volt s ezen felül behoztak még kimérés céljaira évi 852 akó bort. Boron kívül azonban évi 327 akó sört is kimértek, amiből következik, hogy a borfogyasztás lényegesen nagyobb volt. Szántóföldjeiken évi 909 véka búzát, 214 véka árpát, 138 véka zabot és 10 véka kölest termeltek, s állatállományuk 114 ökörből, 151 lóból, 610 tehénből és 1245 juhból állott. Az iparból és kereskedelemről származó jövedelmet nem mutatta ki az összeírás, pedig Pest város lakosságának éppen ez volt a fő kereseti forrása.

A Rákóczi-felkelés alatti események erősen megviselték Pest városát és lakosságát, amint ez az 1709 december 17-én adóelengedés ügyében készült beadványából megállapítható.¹⁴ Azt mondja ugyanis a nevezett beadvány, hogy a felkelés előtti lakosságnak alig fele maradt meg (civibus et incolis ejusdem nec media superesse reperiatur). Hat esztendő alatt, az ellenség folytonos nyugtalanítása miatt nem művelhették földjeiket, s szőlők is parlagokká lettek. A lakosság egy része elhalt, vagy megöletett, más része elhagyta a várost. Különösen akkor ment tönkre a város, amikor gróf Rabutin tábornok hadserege a jégzajlás miatt két hétig nem tudott átkelni a Dunán s a várost teljesen felélték. E véginségtől ekkor csupán az mentette meg a lakosságot, hogy a budai élelmezési raktárból kenyeret utaltak ki számukra. Számszerint pedig a felkelés tartama alatt elvesztettek 165 polgárt, a zsellérek közül alig maradt 10 a városban, elpusztult összesen 62 ház, s lakatlan maradt 50, ami valósággal nagy pusztulást jelentett. Mindezeket számbavéve megállapíthatjuk, hogy Pest városa erősen tönkrement a felkelés alatt s nagy erőfeszítésekre volt szükség, hogy a normális polgári élet újból megindulhasson.

Pest város népességének 70 év alatti szaporodásáról általában a város közviszonyainak ez idő alatti fejlődéséről teljesen megbízható képet nyújt a városi tanács 1765 május 9-én kelt jelentése,¹⁵ mely a következő adatokat tartalmazza: A polgári lakosság összlétszáma 2692 volt (1300 férfi és 1392 nő), ezeken kívül 42 nemes és 896 napszámos lakott a városban. E számban nem foglaltatnak benne a gyermekek, mert az 1766 szeptember 10-i tanácsi jelentés szerint¹⁶ a kegyes-

¹⁴ Pestvárosi Levéltár. Int. am. 892. et. D.

¹⁵ Pestvárosi Levéltár. Int. aa. 4010.

¹⁶ Pestvárosi Levéltár. Int. aa. 4082.

rendiek gimnáziumában 539, a belvárosi magyar iskolában 60, a belvárosi német iskolában 112, az egyik külvárosi iskolában 78, a másik külvárosi iskolában 60 tanuló járt, ami összesen 849 tanulót jelent, s legalább ugyanannyira becsülhetjük azon gyermekek számát, akik nem jártak iskolába.

Az 1765. évi jelentés szerint az összes házak száma 1146 volt, melyek közül 453 kőből, 693 pedig vályogból épült. A 693 vályogház náddal vagy szalmával volt fedve, a 453 kőház közül pedig 222 cseréppel, 231 zsindellyel, vagyis a náddal vagy szalmával fedett vályogházak túlsúlyban voltak, ami a városnak falusi jelleget adott.

Az egyetlen plébániatemplomban 1 plébános s 4 káplán látta el az istentiszteleti teendőket a kegyesrendieknek, szervitáknak, ferencrendieknek, pálosoknak, domonkosoknak és klarissáknak is voltak azonban templomaik a városban.

A közigazgatást a 12 tagú városi tanács intézte, mely mellett 124 tagú külső tanács is működött, vagyis átlag minden tizedik polgár közvetlen befolyást gyakorolt a városigazgatásra.

A város egyetlen kaszárnája a rokkantak palotája volt, amely azonban kiszolgált katonák otthonául szolgált. Középületei a következők voltak: városháza, megyeháza, hajóhivatal, kórház és szegényház, tehát Pest városa 1765-ben még nem volt gazdag középületekben.

A városnak volt sörfőzője s voltak korcsmái, melyekben csupán bort mértek, míg a magánkorcsmákban szállást is lehetett kapni. A malmok, egyetlen városi malom kivételével, magánkézben voltak s 1—1 kőre voltak berendezve.

A városból 4 közút ágazott ki, t. i. a bányavárosi, kassai, erdélyi és temesvári, ami megfelelt a későbbi Váci, Kerepesi, Üllői és Soroksári utaknak.

A kereskedelem és ipar virágzó volt, a mezőgazdaság azonban a rossz talajviszonyok miatt nem tudott fellendülni s ennek következtében a lakosság kénytelen volt a vidékiektől vásárolni mezőgazdasági termékeket.

A tiszti orvoson kívül 2 magánorvos állott rendelkezésre, s volt ezenfelül 9 sebészük, 1 gyógyszerészük s 4 bábájuk.

Ha az ily módon előadottakat az 1696. évi összeírás eredményeivel összemérjük, akkor körülbelül ötszörösét találjuk az akkori összlétszámnak, ami 70 esztendő alatt igazán.

nem nagy eredmény, mert ezek az esztendőök, a Rákóczi-felkeléstől eltekintve, a nyugodt fejlődés esztendei voltak s nagyobb reményekre jogosítottak.

Pest város lakosságának kulturális fejlődését a már hivatkozott 1766 szeptember 10-i tanácsi jelentésből láthatjuk, mely az iskolaügy állásáról részletesen beszámolt. E szerint a kegyesrendi gimnáziumot a tanács 1717-ben alapította (ad rhetoricam inclusive) 10.000 frt-al, s 1759-ben újabb 5000 frt-os alapítványt tett, két tanár javadalmazására (ut eadem quovis anno cum mathesi publice inchoari possit), miáltal a gimnázium teljessé lett. Ez intézkedés javára írható, hogy a gimnáziumnak 1764-ben 503, 1765-ben 581, s 1766-ban 539 tanulója volt.

1756-ban jogi szakiskolát is alapított a városi tanács 1 tanárral, kinek fizetését évi 500 frt-ban állapította meg. Ez iskolát átlag 30—40 hallgató látogatta (solent esse juris auditores 30 et 40 pro distinctis nempe temporibus plures et pauciores numero), ami jelentős eredménynek mondható.

Volt magyar tanítójuk, aki évi 75 frt fizetés ellenében 60 tanulót tanított írásra, olvasásra és hittanra. De volt német tanítójuk is, ki ugyancsak évi 75 frt fizetés ellenében 112 tanulót tanított írásra, olvasásra, számtanra és hittanra. A német iskola tehát látogatottabb volt, ami a német lakosság arányszámának emelkedése mellett tesz tanúságot. A külvárosi iskolák egyikében 1 német tanító 78 tanulót tanított írásra, olvasásra és hittanra, de a városi tanácstól csupán évi 12 frt fizetést kapott. A másik külvárosban is német tanító tanított 60 tanulót, fizetést azonban nem kapott a városi tanácstól. A német tanulók összlétszáma tehát 250 volt, ami a 60 magyar tanulóval szemben óriási túlsúlyt jelentett a német lakosság javára.

Ezek a vázlatos adatok élénk fényt vetnek Pest város fejlődésének első századára. Megismerjük belőlük az újjáépítés munkájának első nehézségeit, s a fejlődés lassú menetét. Látjuk a telepítési politika irányelveit, amelyek határozottan kedveztek a német elemnek; Buda előtérbe helyezése azonban lehetővé tette azt, hogy Pesten a magyar elem számottevő tényezővé váljék. A Rákóczi-felkelés Pesten is megváltoztatta a nemzetiségi erőviszonyokat, a magyar elem ugyan megtartotta kezdetben kivívott jogállását, szám szerint azonban

mindinkább háttérbe szorult. Pest fokenként teljesen német várossá lett, s az maradt mindaddig, míg a nemzeti ujjaéledés magyarrá nem tette a németajkú és német érzelmű polgárságot, mely ekkorra nem csupán szám szerint lett jelentőssé, hanem az ország gazdasági életének irányítása is kezébe került.

Gárdonyi. Albert.

SZEMLE.

Zoltai Lajos: *Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában* (A debreceni Tisza István tud. társ. honismertető bizottságának kiadványai, szerk. dr. Milleker Rezső, II. k. 1. pótfüzet) 8°, 70+8. lap (német kivonattal), Debrecen 1926.

Zoltai Lajos a debreceni városi múzeum igazgatója határozott és tántoríthatatlan célkitűzéssel s a hangyaszorgalmú múzeumi kutató csendes, aprólékos, de intenzív munkájával, évtizedek óta ásta ki a föld alól s a régi írásokból a város és a város óriási határában valaha létesített telepek történetére vonatkozó adatokat. Z. szorgalmas és gondos közlő is. Egy sereg kisebb-nagyobb becses dolgozatban adott számot eddigi megállapításairól s Ecsedinek a F. és E. 1924. évfolyamában közölt dolgozata is (Eltűnt pusztafaluk Debrecen határában) főképen Z. kutatásain alapszik.

Most a fenti munkában tömörítette össze helytörténeti kutatásainak fontosabb eredményeit. Megtudjuk belőle, hogy Debrecen 1000 km²-es határában mintegy 50, legnagyobbrészt helyrajzilag is rögzíthető, kisebb-nagyobb, köztük 30 egyházas telep volt. A templomokból mindössze egy maradt meg. Ezek a nagyobbára természetesen törpe falvak különböző okokból, különböző időben tűntek el s elsősorban határaikkal s részben lakosságukkal is, az élelmes Debrecent növelték.

Z. bővebben foglalkozik Debrecennel. Különösen tanulságos a város régi topográfiaijáról (térképpel), kialakulásáról s ezzel kapcsolatban a régi magyar faluk külső képéről írott rész. Nem tudjuk azonban aláírni azt az állítását, hogy Debrecen mai központjában már a honfoglalás előtt Debrecen nevű, s e névből kikövetkeztetve morva-szláv nyelvű telep lett volna. Hogy D. neve nem szláv, ma már tisztázott kérdés. Német Gy. török magyarázatát megemlíti ugyan, de e szerint nem fogadja el. Z. e derék munkájával rászolgált Debrecen helytörténetének monográfiájára tisztes nevére.

Bátky Zsigmond.

Zoltai Lajos: *Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajdúvármegye mai területén* (Különnyomat a Debreceni Képes Kalendáriumból).

„A városi múzeum történelmi osztályának bejáratánál hat térkép ábrázolja Debrecen környékét: 1. a XII—XIV., 2. a XV., 3. a XVI. és 4—6. a XVII. és XVIII. sz.-ból. A térképek nemcsak a megült falvakat, hanem mindazon birtokokat is feltüntetik, amelyeknek nevét az oklevelek följegyezték. Szerzőjük (Zoltai) különböző gazdasági és kulturális viszonyokra is figyelemmel volt“. Most e pompás térképek alapján sorra veszi értekezésében az eltűnt vagy elfelejtett telepeket.

B. Zs.

Bogdányi Ödön: Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön. Debrecen. 1925.

Kvassay Jenő és Kolozsváry Ödön után folyóiratainkban ujabban sűrűn találkozunk *Bogdányi Ödön* nevével, mint aki az alföldi talajjavító vízi munkálatokkal: az ármentesítéssel, a belvízlevezetéssel és az öntözéssel foglalkozik s állandóan napirenden tartja ezeket az ország jövőjére nézve oly nagy fontosságú kérdéseket. Rámutat az elkövetett hibákra, megjelöli az orvoslás módját s új feladatokat tűz ki. Mondanivalóit most fenti címen 4 és fél íves külön munkában foglalja össze. Az első részben az Alföld általános leírását adja, azonkívül a Duna és a Tisza vízjárásával foglalkozik. De minden sorából kitétszik, hogy valójában csak a második rész számára akarja a talajt előkészíteni, mert amikor a levantei tó Duna—Tisza-közi és nyírségi fenékhátjairól s azok völgyületeinek irányáról; a Maros nagy hordalék kúpjáról; a szikvonulatok elhelyezkedéséről; az Alföld talajának vízállóságáról; a Duna és a Tisza vízgyűjtő területeinek magaslati, csapadéki és vízállósági viszonyairól; a Duna, a Tisza és mellékfolyóik árvizeinek és kisvízeinek magasságáról s idejéről és folyóink vízének trágyatartalmáról és hőmérsékletéről beszél — tulajdonképpen állandóan a talajjavító vízi munkálatok érdekei lebegnek szeme előtt.

A második rész első szakaszából megtudjuk, hogy a folyók kiöntése elleni védekezést oly rendszeresen és oly nagy arányokban sehol sem hajtották végre, mint az Alföldön. De nem hallgatja el azt sem, hogy folyóink szabályozása több tekintetben hibás, mert az nem felel meg a folyó természetének, ha medrét két kötöttés közé fogják, amint az többek közt a Duna mentén történt s ha jóformán összes kanyarulatait átvágják. Sőt *Sziberth Arthur* kartársa nyomán nyíltan kimondja, hogy „a Tisza szabályozása akkor lett volna tökéletes, ha a töltéseket a *Vásárhelyi*, az átvágásokat a *Paleocapa* javaslata szerint hajtották volna végre“. Véleményem szerint azonban ennek a két nagy férfúnak általánosan tapasztalt egymással szembeállítása nem mindenben szerencsés: *Vásárhelyi* 1846. ápr. 8-án meghalt, *Paleocapa* pedig csak 1846. aug. 17-én nyújtotta be „Véleményét a Tisza völgye rendezéséről“. *Paleocapa* abban az időben elismert szaktekintély volt nemcsak a monarchiában, hanem egész Európában, hisz később a szuezi-csatorna építése közben felmerült kétségek eloszlatásánál is az ő véleményét fogadták el irányadónak. Ha tehát *Vásárhelyinek* módjában lett volna *Paleocapa* érvelését olvasni, nem tartom kizártnak, hogy a kanyarulatok átvágására vonatkozó elveit legalább részben ne módosította volna. Így ha a Tisza szabályozásába csúszott hibáért valakit felelősség terhel, akkor csakis azokat, akik a munkálatokat végrehajtották. Védelmükre felhozható, hogy részben helyi vagy személyes érdekek nyomása alatt állottak, részben a hajózás érdekeit igyekeztek biztosítani. De ép az ellenkezőjét érték el, mert — amint *Bogdányi* munkájában olvashatjuk — az átvágások miatt Szolnok fölött csökkent a Tisza kisvízi mélysége s így míg régebben a hajók Titeltől Vásárosnaményig közlekedtek, ma csak Titel és Szolnok között; a Körösöknél pedig, amelyeknek hossza a szabályozott szakaszon több, mint felével rövidült, az alsó szakaszon a vízmélység helyenkint 0-3 m-re szállott le s így ott szabad hajózásra gondolni sem lehet. Ezenkívül — mint ez különösen a Dunán észlelhető — a folyó állandóan szélesíti az átvágást,

miért is a hajózó mélység fenntartása nehéz; az átvágás alatt pedig rendszeren a hordaléklerakódás miatt romlik meg a hajóút. Szerző azonban megnyugtat, hogy mindezek a hibák legalább részben helyrehozhatók, de az erre vonatkozó munkálatok mellett az 5 és fél millió kat. hold védett területen kívül még nyíltan maradt 230.000 kat. hold mentesítésének szükségességét is hangsúlyozta.

A belvizek lecsapolása terén is úttörők vagyunk, mert Hollandia az egyetlen európai ország, ahol a belvízlevezetésre oly nagy gondot fordítanak, mint hazánkban. Az erre vonatkozó munkálatok azonban még koránt sincsenek befejezve s nem is tökéletesek. Nagy hibájuk, hogy a töltésen át a folyóba való emelésre szánt vizet nagy területről egy pontra gyűjtik, ahelyett, hogy több helyen kisebb szivattyúkat alkalmaztak volna. Szerző reméli, hogy „a koncentrálo rendszerről végre is a decentraláló rendszerre térnek át” s hogy az 1923. évi 41. t.-cikk értelmében a lecsapolásra váró több százezer kat. hold területet is mentesítik az annyira káros belvizektől.

Az öntözés terén messze maradtunk a nyugat-európai országok mögött, pedig ennek országraszoló bevezetése nélkül nem élvezhetjük az ármentesítés és a belvízlevezetés összes előnyeit s nem szabadulhatunk meg káros hatásaiktól: az elszikesedéstől és a talaj tulságos kiszáritásától. *Bogdányi* I és fél millió kat. holdra becsüli azt a területet, amelyet az Alföldön a hajózás érdekeinek megkárosítása nélkül öntözni lehetne. Röviden megemlékezik a Ferenc József-, a mezőhegyesi-, a békkéscsabai- és a tiszakeszi-csatornáról is, mint amelyekből több száz kat. holdat látnak el kielégítő eredménnyel vízzel; végül újból feleleveníti a Duna—Tisza-csatornára vonatkozó már ismert tervét, amely 100.000 kat. hold öntözésére lenne alkalmas s a megvalósítandó nagy öntöző csatornában „a boldogulásnak szinte kiapadhatatlan forrásait” látja.

Szakáll Zsigmond.

Machatscheck, Fritz: *Länderkunde von Mitteleuropa*. Lipcse, 1925. IX. + 429 l., 7 táblával és 21 szöveg között elhelyezett ábrával.

A Klar M. által „Die Erdkunde” címmel megindított és Kende O. által folytatott étkadványsorozatnak egyik része.

Szerző szerint, aki jelenleg a zürichi műegyetemen a geográfia professzora, Középeurópa az a terület, ahol W- és E-Európa jellemző vonásai együttesen megvannak. Ide sorolja hazánkat is, melynek központi fekvése Európában oly nyilvánvaló.

Műve két főrésztre oszlik. Szerző az első részben (1—88. l.) Középeurópa általános leírását, meg az idetartozó egyes államok politikai geográfiáját és gazdaságföldrajzát nyújtja, a második részben Középeurópa egyes földrajzi részeinek kimerítő leírását szándékozik adni (89—370. l.). Ezeknek a részeknek megállapításakor a politikai felosztásra is némileg tekintettel van. Középeurópának szerző szerint következő főrészei vannak: Alpok vidéke, Alpok lábánál elterülő vidék, Frank-Helvét-Jura, S W Németország, Középnémetország, Északnémet-Alföld és a vele kapcsolatos Dánia, Lengyelország, továbbá a Szudeták vidéke, a Kárpátok országa, az oláh medence. Majd művében a leírt vidékre vonatkozó meglehetősen bő irodalmi összeállítás következik (1032 mű címei) és végül a műben előforduló földrajzi nevek katalógusa.

Szerzőnek ebből a munkájából megállapítható, hogy csaknem mindig meglátja az ismertetett területek lényeges jellemvonásait, reá tud mutatni a különböző geográfiai tényezők összefüggésére. Ért a hegy- és vízrajz leírásához, ismeri ezen a téren megállapított újabb eredményeket, igyekezett alapos munkát végezni; általában műve nagyobb részében tényleg el is érte ezt. Szerzőnek érzéke van az emberi nagyobb településeknek, a városoknak fejlődését befolyásoló tényezők észrevételére. Művét illusztráló térképek és a különböző országok hivatalos topográfiai térképeiből való sikerült reprodukciók tanulságosak. A magyar olvasóközönséget érdekelheti, hogy a középdunai — vagy, amint ő nevezi — a pannoniai medence és a kárpáti vidékek összefüggéséről mit mond. Ezek összetartozására többször reámutat (71. és 341. lapokon), továbbá ezt ismeri el ezzel is:

Viel enger sind die Beziehungen des Gebirges (Kárpátok értendő) zu seinem Rückland, das es bogenförmig umhegt, zu dem sich alle seine inneren Landschaften öffnen und zwischen denen eine naturgemässe wirtschaftliche Symbiose bestand, so dass die Zerreißung dieses uralten Zusammenhanges für das übriggebliebene Ungarn die Amputation lebenswichtiger Organe bedeutete (312. l.)

Még gondosabb adatgyűjtés és feldolgozás egy néhány könnyen elkerülhető tévedéstől megmenthette volna szerzőt. P. o. München-től északra szerző szerint erdő, délre pedig láp van (166. l.), noha térképről is könnyen megállapítható, hogy a láp északon van. Szerző szól arról, hogy Bécs lakosságának száma a háború utáni években csökkent, ennek illusztrálására olyan 1920- és 1923-ra vonatkozó adatokat közöl, amelyek éppen ellenkezőjét mutatják annak (173. l.). Szerző szerint a Tátrában határkiigazítás történt Lengyelország javára Csehszlovákia terhére (71. l.), ennek ellenkezője igaz. (Lásd: Föld és Ember III. évf. 21. lap.) Tévedés az, hogy a Tatárhágó vagy „Körösmezei hágó” a Fekete Tisza és Aranyos Beszterce között van (341. l.), holott az az előbbi és a Prut között helyezkedik el. Tudományos alapon nem indokolható a Keleti Kárpátoknak elhatárolása délnyugaton a Predeáli hágóval (342. l.).

A Hargita legmagasabb csúcsának megjelölésére nem elég ez „Madarasi” (343. l.), amint szerző írja. Kassa lakosságának többsége nem csehszlovák, mint szerző képzei (374. l.). Bánáti masszívum és Vulkán-hegység nem egyet jelent (348. l.). Szerző az erdélyi városokra vonatkozóan még az 1910-es népszámlálási adatokat használja, így Kolozsvárnak csak 61.000 lakosa van (346. l.). Az alföldi „faluvárosok” eredetét Hassinger H. nyomán a marhatenyésztő szabadhajdúk szekértáborában (Wagenlager) látja (355. l.); mindenesetre nagyon merész feltevés.

Szerző a magyar helységek megjelölésére lehetőleg német neveket használ. Ilyen módon az Erdélyi Medence városainak felsorolásakor említi Karlsburgot, ez alatt az elnevezés alatt Gyulafehérvárt kell értenünk (346. l.). Szerző mindenesetre téved, amikor ennek a városnak alapítását a XVIII. századra teszi. Annak csak várát építették a XVIII. században, tényleg a várat csak III. Károly óta nevezték Karlsburgnak az osztrákok. Maga a város már Szt. László király idejében püspöki székhely. A város helytelen megnevezése ejtette tévedésbe szerzőt.

A német olvasóközönség számára dolgozó szerző, kiemeli mindenütt Középeurópában a németiség szerepét, így hazánkban is. Ez érthető. De az már nem, hogy úgy írjon valaki tudományos művet, hogy tényeges tények megemlítését mellőzi, az igazságnak meg nem felelő módon ír. P. o. Lengyelország felosztásáról szólva megemlíti, hogy milyen volt a sorsa az osztrák, meg az orosz uralkodó alá került lengyel területeknek, utóbbiról kiemeli az eloroszosítást, a Németországnak jutott terület sorsáról azonban nem emlékezik meg (45. l.); bizonyára kellemetlen lett volna a német kisajátítási törvényről stb.-ről megemlékezni. Magyarországon azonban megdondolás nélkül folytatott nemzetiségi- és iskola-politikát lát, szerző a magyarságnak még zabolátlan temperamentumot és vak nemzeti sovínizmust tulajdonít. Vajon az utódállamok jelenlegi kisebbségi politikáját minek kellene neveznie? Miért nem szól ezekről? Szerző maga mondja, hogy a jelenlegi helyzetet kell ismertetni (V. l.). Helytelen szerzőnek az az állítása, hogy Erdélyben az ipar túlnyomóan német kézben van. Kár, hogy a jellegzetes tájukról egy kép sincsen közölve. A térképek jók, kivéve az első táblát, ahol a klímavidékek beosztása mesterkélt, néhol helytelen. A munka a maga egészében érdemes elolvasásra.

Schilling Gábor.

Tulogdy János: *Erdély geológiája*. „Minerva Könyvtár“, 1925. Kolozsvár, 2. füzet, 60 lap és Erdély geol. térképe.

Erdélyt földrajzi helyzete és természeti kincsei már a legrégibb idők óta az ember kedvenc lakhelyévé tették. Különösen fontosak az arany, vasérc, bauxit és kőszelőfordulások és a napjainkban felfedezett földgáz. Ma már hatalmas gyártelepek létesültek a földgázkutak mentén és számos város lakóinak olcsó világító és fűtőanyaga a földgáz.

Különösen értékes munkájának a jégkorszakra vonatkozó része. Az erdélyi folyók oly jellemző kavicsterraszeit részletesen tárgyalja és a terraszok keletkezési idejének határozott megállapításánál megálltszik, hogy szerző részletesen is foglalkozott a terraszok paleobiológiájával. E terraszok az emberi településre kiválóan alkalmas helyek; a mezőség termőföldjének és az erdőborította hegyvidéknek érintkezési vonalán nagyobb telepek egész sora keletkezett. A bronzkor embere az enyhe lejtésű patakok medrébe halastavakat duzzasztott, ezeket ma helyre lehetne hozni és a mezőség vízhiányát orvosolhatnánk.

Borbély Andor.

Stein Aurél: Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben. Budapest. 1925. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

Kevés, világszerte elismert nagy ember életrajza mutatja oly világosan, hogy az illető már kora ifjúságában teljesen tisztában volt nagyra hivatottságával, mint *Stein Aurél*. Csakhogy *Stein* nem elégedett meg azzal, hogy önálló, kutató, tudományos munkára nem mindennapi tehetséget érzett, hanem még jóformán gyermekkorában hozzáfogott a szükséges ismeretek megszerzéséhez, hogy felismert élethivatásának minél tökéletesebben megfelelhessen. Csak így történhetett meg, hogy amikor az alig 25 éves ifjú először szállott Indiában partra, már mintegy 10 esztendő tudományos búvárkodásra tekinthetett vissza s régészeti, nyelvészeti, földrajzi, történelmi

ismeretei már jóval felülhaladták az átlag tudását s így nem csoda, hogy rövid idő múlva a legismertebbek közé küzdötte fel magát.

De *Stein Aurélt* tüneményes pályafutása egy pillanatra sem szédítette el, hanem mindvégig megmaradt következtetéseiben óvatos, lelkiismeretes alaposágú tudósnak, aki semmibe sem vesz pár száz kilométeres gyaloglást víztelen, úttalan sivatagon keresztül, ha a tudományba csúsztatott tévedés kiküszöbölésével vagy alapos sejtelmének igazolására feltétlenül hitelt érdemlő bizonyíték megszerzéséről van szó. *Stein Aurél földrajzot* csak arról ír, amit előbb saját szemével töröl-hegyre megvizsgált, *történelmi* megállapításaihoz pedig a forrásokat maga fedezi fel, azokat maga fejtí meg s a rokon tudományos vonatkozásokat személyes tapasztalatai alapján maga kapcsolja hozzájuk.

„*Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben*” című tanulmánya is sok ködköpet rombol szét s szinte megfélebbizhetetlen ítéletet mond azokról a sejtésekről, amelyek a turkesztáni népmondák és a bennszülött „kincskeresők” leletei alapján homok alá temetett országról, népvándorlásról, éghajlatváltozásról, kiszáradásról beszélnek.

Legbelsőbb Ázsiának, Ázsia holt szívének nevezte el *Stein Aurél* kutatásainak színterét, ahova már 3 expedíciót vezetett (1900—1, 1906—8, 1913—16). Mindvégig lebilincselő előadása nyomán a földkerekség egyik legkérelmezhetlenebb, hegykoszorúzza sivatagja tárul szemeink elé. Ez a hatalmas kiterjedésű terület dél felől a K'un-lun járhatatlansága miatt teljesen megközelíthetetlen s észak felől a T'ien-san-nak is csak nagyon kevés, kényelmetlen és az évnék nem is minden részében járható hágója van. Nyugaton a Pámirok óriási hegytömege áll őrt, de itt már az Oxus és Tárím vizeinek szurdokain s jóval odább a Kara-koram hágón át rendszeresen használt (közlekedő) útvonalak állanak az utazó rendelkezésére. Legbelsőbb Ázsia legkényelmesebben Kína felől közelíthető meg a Nan-san és a Pei-san közt húzódó Szu-lo-ho és Ecin-gol medencéken át.

Ez a jóformán egészen zárt terület a csapadék majdnem teljes hiánya miatt tökéletesen lakatlan lenne, ha a T'ien-san alján húzódó Tárím folyó és mellékvízei foltonként letelepedésre alkalmas kis területeket nem biztosítanának s ha a K'un-lun glecsereiből alászálló folyók kis oázisok létesítésére elegendő vizet nem szállítanának. De a T'ien-san déli s a K'un-lun északi lábánál végighúzódnó oázisfüzerek területe együttvéve is oly elenyészően csekély, hogy „sem időszakos nomád megszállás, sem nagyobb népvándorlás nem volt lehetséges itt a történelmi időkben”.

Mégis ez a rettentő sivatag az egymástól távol fejlődő civilizációkat nemcsak hogy el nem választotta, hanem inkább közelebb hozta. Ennek lehetővé tételére a kezdeményező lépések természetesen Kínából indultak ki, mert hisz abból az irányból volt ez a terület megközelíthető. Csak Kr. e. 125-ben értesültek a kínaiak először arról, hogy a sivatagon túl nagy civilizált népek élnek s élénk vágy szállta meg őket, hogy azokkal összeköttetést létesítsenek. Csakhogy az odavivő útvonal kulcsa: a Nan-san és a Pei-san közti terület akkor még a húnok kezében volt. Katonai erőhöz folyamodtak tehát s már 4 év múlva a húnokat északra szorították. De nagyobb biztonság kedvéért a Nan-sannal párhuzamosan a Nagy Fal folytatásaként 650 km. hosszú s 3 m. magas védőfalat is építettek. Az útvonal további részé-

nek megközelíthetlenségéről már maga a természet gondoskodott. Ezen a részen megfelelő távolságban és arra alkalmas helyeken öntözőműveket létesítettek s földmívelő katonákat telepítettek le, úgy hogy az így keletkezett kolóniák az ottelő oázislakók fékeniartásáról, az utasok védelméről és élelmezéséről is gondoskodtak. Az útvonal másik végének: a Pámirok szurdokainak biztosítása céljából ismét katonai erőt kellett igénybe venniök, de ez a vállalkozás is sikerrel járt, úgy hogy Kr. e. 100 körül már nyitva volt az út Perzsia és India felé. Ettől az időtől kezdve „egymás sarkában jártak a több száz főre szaporodó követségek végig az úton” s legnevezetesebb árúcikkük a kínai díszített selyemszövet volt, amely ily módon terjedt el csakhamar a görög és római művelődés nagy központjaiban. De Kína nem csak adott, hanem kapott is, mert ezen az útvonalon át szivárgott be hozzájuk a buddhizmus s ezen az útvonalon át áramlott be a hellénista befolyás, amely nagy hatást gyakorolt a kínai művészetre.

Az az út tehát amelyet *Stein Aurél* oly nagy önfeláldozással és alaposítással kinyomozott, nem a népvándorlás útja (az a T'ien-san északi lábánál halad keletről nyugat felé), hanem a művelt embernek a természet akadályait szemben kimerőszakolt útvonala. A primitív ember ezt az utat a természet mostohaasága miatt nem tudja felhasználni s a művelt embernek is először javítania kell itt a természeti viszonyokon. Csak azután használhatja fel céljaira, de így is csak a természetszabta határok között. Az egész ismert világot átfogó nagyszabású kereskedelem érdekei lebegtek ezeknek a nagyralátó kínai fejedelmeknek szeméi előtt. Kiváló szervező tehetségük végre is diadalt aratott s kisebb-nagyobb megszakítással majdnem két ezer éven át bonyolódott le a forgalom a Tárím-medencét környező hegyek lábánál haladó úton s itt cserélődött ki Kína, India és a Nyugat civilizációja.

Mindezeket a történeti megállapításokat az útvonal mentén talált rengeteg lelet igazolja. *Stein Aurél* ugyanis a romokban heverő őrtornyokban és állomásokon nagyon sok Krisztus korabeli „szép ábrákkal szőtt kínai selymet s hellenisztikus stílusban készült kiválóan finom munkájú gyapjú gobelinek töredékeit” hozta napfényre. Százával fedezett fel ezenkívül ugyanebből a korból származó írást, selyemre, sőt papírosra írt kínai irományokat s fatáblákra írt régi indiai nyelvű és írású okmányokat is. Mindezeket sokszor csak néhány ujjnyi kavicsréteg fődte s mégis aránylag éppen maradtak meg. Világos bizonyíték ez arra, hogy ez a terület 2000 évvel ezelőtt éppen ilyen kéréllhetetlen és éppen ily lakhatatlan sivatag volt, mint most. Igaz, hogy a katonai állomásmok egy része ma homok alatt, sivatag közepén van, de ezt sem kell klímaváltozással, kiszáradással megmagyarázni. A K'un-lun s a Pámirokat borító s az utolsó jégkorszakból származó gleccserek ugyanis a mostani korszak száraz éghajlata miatt fokozatosan összezsugorodnak s ennek következtében a belőlük táplálkozó folyók vízbősége is állandóan csökken, úgy hogy a víz már a Kr. u. 3 században sem volt képes oly messzire előrejutni, mint 400 évvel ezelőtt. Így történt, hogy a 3. század végén öntözővíz hiányában a nijai és lou-lan-i állomáshelyeket utolsó lakói elhagyták; az útvonal pedig közelebb súlt a hegyek lábához.

Az utóbbi évszázadok folyamán ennek a kereskedelmi útvonalnak a jelentősége lényegesen aláhanyatlott. A kínai császárság ereje fokozatosan

gyengült s belső zavargások felére olvasztották le az oázisok lakosságát. No meg a gőzhajó és a vasút korszakában az ember már nem is kénytelen oly óriási nehézségekkel dacolni, hogy árucikkait kicserélje s hogy műveltségét közkinccsá tegye. Arra pedig, hogy a tevétt itt, a közeljövőben gőzmozdony vagy motor váltsa fel, alig lehet gondolni.

Szakáll Zsigmond.

Rapaics Raymund: A növények társadalma. Bevezetés a növény-szociológiába. — Budapest 1925. — 1—304. lap.

A botanika egyik legmodernebb ágának, az önálló alakban alig pár évtizedre visszatekintő s még szinte forrongásban lévő növény-társulástannak eredményeit foglalja össze ez a mű. Csalódnánk azonban, ha azt hinnénk, hogy e könyv valami száraz, statisztikai módszerekkel dolgozó tárggyal ismertet meg bennünket. *Rapaics* műve épp ellenkezőleg tárgyát valóban szépirodalmi modorban, olykor költői leírásokkal, szubjektív elem bevezetésével színezve adja elő; könyve a legelvezetesebb olvasmányok közé sorolható. Ismeretes, milyen nehéz valamely tárgyról, aminek megértéséhez sok előképzettség szükséges, laikusok részére vonzóan írni. S ha az előttünk fekvő könyvet lapozzuk, azt tapasztaljuk, hogy nincsenek benne hosszú növény-név-felsorolások, adathalmazok, s a tárgyról mégis áttekintő képet nyerünk. Sőt mi több, a növények társulási problémáit mesteri módon kapcsolja a mindennapi élet tapasztalataiba, vonatkozásba hozza a művészettel, a históriával, szóval mindazzal, ahol az olvasó a növénytársulási kérdésekkel életében találkozhatott. Igen érdekesek általános természetbölcseleti fejtegetései is, valósággal új egyéni természettudományi világnézettel ismerkedünk meg. A szerző semmit sem fogad el kritika nélkül, nem másolja le a közhit felfogásainak egyoldalúságát, szemében mindaz, ami az élet és az emberi elme szerepéről szól, más színben tűnik fel. E tekintetben felfogása nagyon egyéni, mondhatnám bizarr s bizonyára sok ellentmondással is fog találkozni. Mindez azonban műve értékéből mit sem von le.

A mű 20 fejezetre oszlik, melyeknek a szerző részben oly címet adott, hogy a nem szakember előre gyakran nem is tudja, miről lesz szó az illető fejezetben. Az allegorikus címek azonban felkeltik az érdeklődést, s a fejezet elolvasása után megértjük, mit értett szerző a képletes cím alatt.

Érdekesek a szerző azon párhuzamai, amelyeket a növényzet hajdani és modern ábrázolása közt von, miképp ábrázolták *Giotto*, *Aretino* stb. korában és ma a fákat, növényeket, s általában a növényzetet, tehát növények társulása miképp hat esztetikai, művészi szempontból. Általában mesteri e műben az ember szerepének, a növényzet és kultúremler összefüggéseinek vázolása. E műből a széles látkörű tudós és az esztetikus egyszerre szólal meg. Művészi stílusban megírt műve így szépirodalmi műnek s tudományos műnek egyaránt beillik. Értékét növeli az, hogy e tárgyról, mint fiatal tudományról, még kevés összefoglaló könyvet írtak, hazánkban pedig a szerző úttörő e téren. Az esztetikai szempont előtérbe helyezését a szerző azzal is dokumentálta, hogy művét *Lyka Károly*-nak ajánlotta, akinek személyében a legmagasabb művészi elme a legexaktabb tudós botanikussal egyesül.

A műből megtanuljuk, miképp terelődött a botanikusok figyelmé a növények társulási törvényeinek kutatására. A régi növénygeografusok, kik a növénytársulásokat még többé-kevésbé állandóknak hitték, vagy legalább nem látták tisztán, hogy a növényzet saját munkájával s a földfelület megszabott irányú változásaival szabályszerűen változik, másképp fogták fel a formáció fogalmát. Alföldünk homokjának *Kerner*-féle rosznok és árvalányhaj-„formációja“ ma a szukcesszió-sorozat egyes fázisainak felel meg, nem nevezhető formációnak. Általában új e műben a hazai társulástani alakulatok értelmezése, s az alföldi szukcessziósorozat (269. lap) megállapítása. Utóbbi azonban nem tiszta biotikus szukcessziósorozat, hanem a szervetlen erők elhordási és feltöltődési tényezőivel befolyásolt szukcesszió.

A szerző a továbbiakban elmondja, miképp fejlődött az „ökológiai“ növényföldrajzból a mai társulástani növényföldrajz, ami már valóban nagy mértékben tekintettel van a talajra is. Nem mintha a talaj befolyását előbb lekicsinyelték volna, de míg a talajt biológiai alapon kellőleg megvilágítani nem tudták, mint biológiai faktort nem ismerték eléggé. Általában megszívlelendő tanulságok e műben a talajképződésre tett megjegyzései, a talajt, mint élő anyagot kell felfognunk, mely elsősorban a rajta és benne élő lények befolyása alatt áll.

A műben — a tárgy következtében — sokkal szélesebb a keret, a tárgy elhelyezése a természettudományokba és az összefüggések megvilágítása más emberi gondolatkörökkel, mint a társulási formák jellemzése; a művet díszítő 13 kép közül is több nem tartozik szigorúan a tárgyhoz. Azt hiszem azonban, szerző helyesen fogta fel könyve célját s többet használt így az ügynek. Enélkül a részletek népszerűsítése sokkal nehezebb lett volna s ezután már jobb táptalajra fognak találni a részletezőbb népszerűsítő növényföldrajzi leírások, bár olvashatnánk hazánkról ilyeneket is hamarább!

A legelevenebb leírásokat a növények munkájának jellemzésénél találjuk. A homokkötés, a törmelékeltők megkötése, a lápok feltöltődése stb. tünetényeit szinte szemünk előtt látjuk. Ugyancsak ez áll az állatvilág és a növényzet összefüggésének, a vízi állatok s a legelő állatok táplálkozásának jellemzésére is.

Gyakorlati szempontból értékes, hogy a műben a növényoszociológiai fogalmak magyarázatát megtaláljuk, kár hogy a szakirodalom jegyzéke a műből hiányzik.

Boros Ádám.

Barthos Indár és dr. Kurucz György: Új történelmi iskolai atlaszok és írástérképek. Budapest, 1926. M. Kir. ÁM. Térképészet.

A magyar tört. kartografiának a rendszertelenségen kívül a legnagyobb hibája az, hogy a szerzők az iskola követelményeit nem tartották szem előtt. 30 évvel ezelőtt igen kiváló tört. tudósaink közül egyesek terveztek egy-egy olyan korszakot, amellyel speciálisan foglalkoztak. Egy-egy tört. térkép tehát különböző szerzőktől, különböző elvek szerint látott napvilágot, amelyek a tudományos követelményeknek teljesen megfelelték, de az iskolák számára nem bizonyultak kielégítőeknek. Ezeket a térképeket ugyanis egymástól

sokszor évszázadok választották el, és a százados hiányokat szerzők azzal igyekeztek kipótolni, hogy egy-egy képre minden változást és szereplő helyet rávittek, így állott elő a térképeken a túltömöttség, ami viszont didaktikailag személetes megnehezítette az iskolákban a használatát és ha hozzátesszük, hogy századok alatt esetleg sok területi és néprajzi változás történt és ezeket a tervező nem tudta mind egy térképre levetíteni, akkor a túltömöttség mellett előállott a történelmi hiányosság is, és így a térkép egyáltalán nem tüntette fel hűen a kort, mit a címe jelzett. Ha pedig felcüntette, teljesen zavarossá tette a kort, így iskolai szempontból minden-hogyan nehezé tette a használatát.

Ezeket a túltömött és mégis hiányos történelmi térképeket adták ki 30 évvel ezelőtt és ezekből állították össze azokat a tört. atlaszokat, amelyek eddig közkezen forogtak.

A háború alatti viszontagságok megviselték az iskolákat is, és tönkretették még ezen hiányos történelmi térképállományainkat is. Sok iskola lefoglalása hurcolkodásra kényszerítette a szertárakat. A hanyódás alatt sok térkép elkallódott, a megmaradtak pedig a több évtizedes használattól teljesen lerongyolódtak, amellet sok új iskola keletkezett, melyeknek térképállományát most kellene beszerezni. A Magy. Földr. Intézet utánpótlásról gondoskodni nem tudott, még a régieket sem lehet többé tőle beszerezni, így még a legrégibb iskolákban is vagy nagyon kevés és teljesen rossz állapotban levő térképek vannak, vagy egyáltalán nincsenek. Az újabb időkben csak történelmi atlasz jelent meg új szerzőktől, de ennek ugyanaz a hibája, mint a korábbiaknak. Egész korok nincsenek feldolgozva. Egy képre szintén sok mindent rávittek, a színezést elhagyták, a formát megkisebbitették, a rossz papír miatt a technikai kivitel sem sikerült. De ezeknél is nagyobb baj az, hogy csak atlasz jelent meg, amelyben a képek egészen más kivitelűek, mint azok, amelyeket a tanár esetleg még a meglevő falitérképen is betudna mutatni. Különböző térképekkel nem lehet eredményesen sem tanítani, sem tanulni. A tanár és tanítvány egyaránt fél a térképtől, mert egyik sem tudja mit talál ott és a sok név között egyáltalán megtalálja-e azt, amit éppen keres? Ilyen körülmények között még a történelem-földrajz szakos tanár is — akinek a földrajzzal kapcsolatban mélyebb kartografiai ismeretei vannak —, szívesen elengedi a tört. térkép használatát, annál inkább megtörténhetik az a nem földrajz szakos történelem-tanárral, kinek geográfiai ismeretei már tanulmányai folytán is fogyatékosok. A tanuló örül pedig, ha nem firtatják téképismeretét. Így a tanárok hibáján kívül állott elő az a sajnálatos eset, hogy ma iskoláinkban történelmi térképeket csak szórványosan használnak.

Ezen a bajokon akar segíteni Barthos Indár és dr. Kurucz György új tört. téképsorozata, annál inkább, mivel 30 év óta a történelem-tudomány fejlődésében óriási haladás történt, s ezen idő alatt 2 ízben (1900., 1924.) is történt tantervi revízió, amelyhez ezen idő alatt a tört. kartográfia alkalmazkodott. Szerzők 2 évtizedes tanári munkásság, iskolai tapasztalat és egy évtizedes kutatás és a külföldi történelmi kartográfiának tüzetes tanulmányozása után fogtak kitűzött tervük megvalósításához. Egyesek elvek szerint dolgozzák fel az egész történelem anyagát s mivel a tudományosság mellett az iskola érdekeit tartják a legfőbb követelménynek, a

világtörténelemből is, a magyar történelemből is külön térképeken rögzítenek le minden fontos kort.

A terv keresztülviteléhez azonban pénz és technikai rátermettség kell, e tekintetben lelkesen karolta fel e tervet a pénzügyminisztérium XIII/c. osztálya alatt működő új m. kir. Áll. Térképészet, mely az anyagi áldozatokat nem kímélve, a legkiválóbb műszaki személyekkel és eszközökkel állott szerzők mellé. Az áll. térképészet áldozatkészsége, úgy műszaki tudása és berendezése tette lehetővé azt, hogy olyan történelmi térképeket hozhassanak a nyilvánosság elé, melyek technikai szempontból minden eddig megjelent hazai történelmi térképet fölülmúlnak és felveszik a versenyt a külföldiekkel. (Lásd a mintalapot az Atlaszból.)

A terv egyik része, a magyar történelmi sorozat i. évi augusztusra kerül a könyvpiacra. E sorozat az egész magyar történetet felöleli a külföldi vonatkozásokat is figyelembe véve. Magyarországot 24 térképlapon dolgozták fel, mely az Atlaszban 32 lapot foglal el.

Historicus.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

Csalló. Eddig három, ill. négy *Csalló* tulajdonnevet ismertünk. Az egyik a *Csaló* folyó vagy Dunaág (a régiségben *Chollou* stb.) s innen *Csallóköz* (első említés 1250-ben: *Csallóköz*, aztán *Csallóköz*, *Csarlóköz*, *Csillóköz* stb.). A második az oklevelesen 1209-ben említett *Csalló* birtok, a besenyőlakta (!) Sár-vize. (Lajta) mentén. A harmadik és negyedik a *Csalló* személynév. Ezt a nevet viselte egy birtokos úr 1368-ban és 1320-ban a sopron-vasi határon, ill. Pozsony-Csallóközben (*Nyr.* 43: 302, 109).

Az *Etym. Szótár* „*Csallóköz*“ tárgyalásában azt mondja, hogy ez a háromféle név nem kapcsolható össze egymással, ill. a csak egyetlen (helyesen azonban két) adattal igazolt *Csalló* sz. névből aligha származhat az egyetlen *Csalló* folyó és helynév. A szó eredetét nem tudja, az eddigi véleményeket cáfolja.

Ehhez a *Csalló* szóhoz akarunk néhány adattal s eredetének magyarázatához egy gondolattal hozzájárulni.

Az első egy régi sz. név, nevezetesen *Chullo* (olv. *Csulló*), egy papi férfit neve 1292-ből (*Fejér*: VI. 1: 214). Érdekes mármint ehhez az, hogy *Csallóköz* neve egyízben *Csullóköz* alakban is előjön (*Tört.* Tár 20:268), amit eddig nem említettek. A *Csalló*, *Csalló*, *Csilló*, *Csulló* változatok hangtanilag nem kifogásolhatók. Fontos az, hogy *Csalló* ma is élő családnév Göcsejben. *Csalló* diósnévvel találkozunk Balatonberényben (*Jankó*: Balaton). (1451: *Csallai* Mátyás garamszentbenedeki várnagy). Hogy e dió honnan kapta nevét, nem tudjuk. Az a véleményünk, hogy tulajdo-

nosáról, amire e vidéken sok példánk van. *Kis Csalló*, *Csalló homok* és *Csallódi homok* dióneveket találunk Bély bodrogi községi 1838-ból és 40-ből való tagosítatlan térképén (a *Néprajzi Múzeum* tulajdonában és *Pest* Helynévtár-kéziratában). A „homok“ itt, mint a régiségben is, a rétekből kiemelkedő száraz szántót, földet, birtokdarabot jelent. Éppen azért gyakran többesben is használják pld. *Nagy homokok*. (Ugyanígy máshol is, pld. Naszvadon az Alsó-Vág mellett.)

A hátsó homokokat a Bodrogi közben, mint vízjárta területen, néha a közeliükben fekvő erekről, laposokról nevezik el, amelyekből kiemelkednek, pld. *Sédhomok*, *Ticehomok*, stb., néha és gyakrabban pedig tulajdonosaik nevére, pld. Bélyen *Sebők*-, *Cakó*- és *Kakas-homok*. Jó okkal föltehető tehát, hogy a *Csalló* itt birtokost jelöl, bár ilyen családnév ott ma nincs. Viszont az sem lehetetlen, hogy a *Csalló* valami, ma már kiszáradt érnek a neve, de ismét csak a birtokosról elnevezve. A *Csallódi homok* dió pld. egy kiszáradt patakzúgban fekszik. A di végzet talán éppen személynévre mutat, pld. *Mihálydi*.

Hogy patakokat, különösen halászó vizeket, amelyeket örökösödéskor éppen úgy szétosztottak, mint a földeket, lápokot, tavakat stb. birtokosaikról neveznek el, éppen *Csallóköz*ben közönséges. Így néhány ilyen példa: *Atakur*-, *Buldur*-, *Császtá*-, *Imár*-, *Korszán*-, *Tormás*- és *Karcsa* (*pataka*). Hogy a *Karcsa* (= törökül sólyom) személynév, s hogy ettől kapta nevét a tizenkét *Csallóköz* *Karcsa*

talus a *Karcsa ér* (ugyanígy Bodrogközben is), tudott dolog. Hogy török eredetű, különösen ragadozó totem-madárnevekből alkotott magyar személynévek nálunk mennyire gyakoriak, *Gombocz* kimutatta (*M. Ny.* X. XI.). De hogy nemcsak ragadozókból, arra a magyar névadásban számos példánk van (pld. *Herjő* és *Tűzokteleke* stb. Mindkettő török szó). Alig kétséges, hogy a fenti patakok közül a *Buldurpatak* (circa quam sunt terrae: Kwe = Küze et Ika) is ide tartozik. *Buldor* (Budur, Budurog?) Györfői szóbeli közlése szerint kun sz. név. Nagyon valószínű, hogy ez a kirgiz *bulduruk* = fürj, pusztai tyúk szóval függ össze (*Räsänen*: Tata-*rische* Lehrwörter etc. 1923) s talán olyan rövidülés, mint a *Túz* és *Tűzok* (teleke, *Okl. Sz.*).

Mint hogy pedig azt is olvassuk, hogy a *Csalló* (folyó) egyizben *Csallóvizének* is mondatik (*Wertner: Nyr.* 43:119), éppen úgy, mint pld. a mai *Séd*, korábban *Veszprém vizének*, ez előzmények alapján azt gondoljuk, hogy a *Csalló* itt is személynév, még pedig nem lehetetlen, hogy madárnévből alkotott személynév. Az a gondolatunk, hogy e szóban a tatár *csarлак*, kun *csirlak* = sirály név rejtőzködik (*Munkácsi: Ethn.* 1893, *Gombocz, M. Ny.* III., *Keleti Szemle* V. XII.).¹

¹ Erre vonatkozólag egyik turkológusunkat megkérdezve, tőle a következő választ kaptam: „vizsgálva a rendelkezésünkre álló anyagot, az látszik, hogy volt (részben van is) egy *csar* szó, mely rikácsoló hangot jelentett. Ebből a főnevből *-csarla* = rikácsolni stb. s ez igéből k. deverb. képzővel *csarлак* = rikoltozó (madár), sirály.”

„A magyar *csalló* nagyon szépen megfelel a török *csarлак*-nak. Tövézi hosszú magánhangzója csuvasos jelleget mutat. Az a körülmény, hogy a mai csuvasban nem a *csarлак* szabályos folytatása van meg, hanem egy másik török jövevényszó t. i. a *csarlan* (amelyiknek csak a képzője más), nem zárja ki, hogy a magyar *csalló*, bolgár-török eredetű. Kevés biztosabb, tisztább egyeztetésű bolgár-török jövevényszavunk van,

Hogy a *Csalló*-nak volt-e magas-hangú párja, nem tudjuk, de a *Csellő* személynévet mégis gyanúsíthatjuk vele. Az *Etym. Szótár* ennek elfogadja a *Cselő* alakját, de a *Csalló*-ét nem s ebből származtatja *Cselőházát*. (*Cselőtét* és *Cselét* az előbbi Vác, az utóbbi Mohács mellett — *Cselepatak* — nem említi). *Csallóköz* néhányszor *Csalóköz* alakban is előjön a régiségben. *Orbán Balázs* nagy munkájában (Székelyföld I. 63.) van *Csalóka-árok*. Lehet, hogy a *ka* itt kicsinyítő, mint pld. *Uzon* és *Uzonka*, *Ér* és *Érke*, *Tó* és *Tóka* stb. Gyanússá teszi azonban ezt a magyarázatot az ugyancsak székelyföldi *Lesőd patak*. Borszéktől ny.-ra van *Csalósarok* nevű hegy. A *sarok* (hegysarka) különösen sűrű topográfiai név a keleti székelységben s ugyancsak gyakori ott a személynévvvel képzett hegy- és patak-név is. Ez ugyan nem sokat mond, de talán feltehető, hogy a *Csaló* ez esetben is személynév. (Egy *Cholov* nevű szolganév 1227-ben említették, *Okl. Sz.* 62, s ez alkalmasint „csaló“). Fennmarad még az a bajosan igazolható lehetőség is, hogy ezek a *Csaló*-k a ma is élő *Csala*, *Csalka* személynévekből kikövetkeztetett, ismeretlen jelentésű *csal* igetöbblől (*Et. Sz.*) vezethetők le. (A *Csalót* ugyan *csaló*-nak is magyarázzák, de azt hisszük, hibásan.)

Olvasóink ezeket az adatokat bizonyára meg tudják szerezni újabbakkal is s ezek útján talán közelebb jutunk e rejtélyes helyneveink tisztázásához.

Bátty Zsigmond.

mint a *csalló* ¹⁴ A köztörökben *csülluk* szalonkát jelent, ennek talán megfelelő a magyar *csüllő* is. (v. ö. kállik = küllő = harkály, *oglak* = olló = gödölye). Mivel pedig a *csillig*, *csilling*, *csillige* = sirály, szavunk éppen az Ormánságban honos, a *csilling* csalládév pedig a Kiskunságban, talán még ezeknek is közük lehet egymáshoz. (*Csalló* nevű víz több is volt Csallóközben. Egyiket aqua *chülluk*-nak is írják, *Anjouk. Oktm.* I.).

Harossziget. (Válasz egy turistának). A tétényi *Haros*, újabban német ajkön *Háros* sziget neve nem az *iharosból* lett. Vannak azonban, akik a *hárs* szóból magyarázzák, talán az *Okl. Sz.*-ban szereplő *Haruskút* (= *hárskút*?) hatása alatt. Először 1264-ben említik, mint birtokot Csepel szigetén, a csúti (fejérmegyei) monostor alapító levelében (*Knauz*: Monum. Strigon. I. 509.), később 1295-ben, már két *Horus* szerepel u. ott. Az *Okl. Sz.* ugyan Tolnába teszi őket, de ez valószínűtlen. Mi azt gondoljuk, hogy a helynév a *haris* (*hars*, *harsogó*, a *hor* igéből, hangja után) madárszóból (régiségben *haros*, *hars*, *hors*) származik, amire olyan sok példánk van. (Egy birtok neve 1518-ban *Harissas Okl. Sz.*) A *haris* különben *Gombocz* szerint régi török jövevényszó (*M. Ny.* III.). A sziget persze a faluról kapta nevét, tehát nem olyan képzés, mint pld. *Fürj-sziget*, *Esztragó-sziget*, *Nyúl-sziget* stb.). B. Zs.

Barok. Dr. Csánki Dezső írja¹ a fejérmegyei *Barok*-ról a következőket: „*Barok, Borok*, (1365: Múz. ltár) Poss. Barok. (1396: Dl. 25864. és Fejérvári keresztesek konv. házi lt. lad. 2. fasc. 11. num. 101.) Ma pusztá Ó- és Új-Barok néven, Bicske mellett nyugsz.”

Csánki D. tehát az itt említett fejérmegyei *Barok*-ot a mai — szintén fejérmegyei — Ó- és Új-Barok-kal azonosítja. Ugyanígy jár el *Károly* János.² Bár a *Csánki* idézte eredeti oklevelekbe sajnos nem is volt alkalam megpillantani és így azok anyagát és helyrajzi vonatkozásait közvetlenül nem ismerem, mégis — közvetett okok alapján — arra az eredményre kellett jutnom, hogy *Csánki*

is, *Károly* is tévedett, mert a jelzett *Barok* nem a mai — és a MÁV. Bicske—Tata-Tóváros közti szakaszán fekvő — Ó- és Új-Barok volt, hanem igenis a Bakony k-i szélén feküdt, ott, ahol két, igénytelennek látszó helynév: a *Barok-völgy* (a hetvenötezres katonai térképen tévesen *Burok-völgy* (*Burok-Th.*)³ és a „*Kis Burok-párt*” és az ennek k-i szélén 279^m magasságra emelkedő s a katonai térképen is helyesen írt „*Barok-h.*” (= *Barokhegy*) ma is őrzői és fenntartói ennek az ősi névnek. *Károly* írja⁴ *Fejér* György után⁵ a következőket: „1391-ben István nádor igazolja, hogy János, *Alapi* Balázs fia,⁶ a fejérvári keresztesek nevében, Szentlőrinczi Péter fiát Imrét és ennek fiait Imrét, Tamást, Jánost, Benedeket és Bálintot — *szentgyörgyi* jobbágyokat — a *fejérvári*⁸ polgárokat a *csóri* lakosokat, *Konih* Miklós fiát Miklóst,⁹ valamint a *mohai* lakosokat, a keresztesek *Iszka*¹⁰ és *Barok* nevű birtokainak elfoglalásától és használatától eltiltja és ennek ellentmond.”

³ A „*Burok*” svábos elferdítés, aminthogy a közeli *Isztimér* svábjai ma is „*Wuruk*”-nak ejtik (tudvalevőleg $b = w = b/v$) V. ö.: *Hajnal* Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana, Magyarorsz. német nyelvjárások. IV. Bpest, 1906.

⁴ Fejérmegye tört. III. 158—159.

⁵ Codex Diplom. X. 1., p. 732.

⁶ *Csánki* (id. mű, p. 359.) említi a fejérmegyei főbb birtokosok között az Alapi-családot. De ezen *Károly* János-féle, 1391. évi adatot nem. Vajjon a *Csánkitól* említett Turul, 1893., 41., 42. és a *Fejérm.* stb. tört. és rég. Egy. II. foly. cikkei közlik-e, nem volt alkalam megállapítani. *Csánkinál* olvashatjuk (p. 361.), hogy 1460. a battányi Alapi (Alapy) család bírta Mohát.

⁷ Vagyis a mai *iszkaszentgyörgyi*.

⁸ Vagyis a mai *szekesfehérvári*.

⁹ *Konih* Miklós Tóth Lőrinc (főzászlótartó fia) az *Ujlakiak* őse. 1342—51. főpincemester, majd erdélyi vajda, 1356-tól nádor, Nagy Lajos ügyesdiplomátája. A csatái pálosok alapítója. Meghalt 1367. Hasonló nevű (Miklós) fia szerepel ezen 1391. évi oklevélben.

¹⁰ Lásd 11.

¹ Magyarország. tört. földrajza a Hunyadiak korában. III. 318. Bp. 1897.

² Fejérmegye története. III. köt. p. 158—159.

A székesfehérvári kereszteseknek a középkorban nagy birtokaik voltak a Bakony-hegység dk-i, hegyes-dombos sarkában is, a „Csurgó-csóri-hegy-rög” vidékén, Csánki szerint (p. 369.) övék volt többek közt — a mi „Barok”-unk környékéről — *Iszka* v. *Iszkafölde*,¹¹ *Zaboka*, másként *Bakony*, *Timár*, *Inota*, *Baj(o)nka*, *Bodajk* és *Biol* (= a mai Gusztuspuszta, mely e nevet csak utóbb kapta birtokosa, a fehérvári örkanonok = *custos* után!) Igaz, hogy a mai Ó- és Új-Barok vidékén levő *Csut* (Al- és Fel-Csut) is a kereszteseké volt, de ez nem lehet bizonyító érv Ó- és Új-Barok mellett, mert viszont az oklevelek többi helynevei mind kizárólag az általam felhozott Barok-nak közelében vannak, vagy vele épen szomszédosak!

És pedig a Barok-kal együtt említett *Iszka* nem más, mint a mai *Iszka-szentgyörgy*, mely a középkorban két különálló szomszédbirtok, illetve helység volt: *Iszka* és *Szentgyörgy*. *Iszka* 1350. egyszerűen csak *terra Izka*; 1437. *territorium seu mons Izka*; 1441. *predium seu terra Izka*; 1442. *promontorium vinearum Izka*; 1445. *possessio seu predium Izka*; 1475. pedig mint *predium Izkafejlde* a fejérvári kereszteseké volt s a mai *Szentgyörgy szomszédságában* feküdt. Ma — utóbbival eggyé válva — *Iszka-szentgyörgy* nevet visel.

De a keresztesek *Iszka* és *Barok* nevű birtokait elfoglaló és használó, megnevezett egyének is mind az általam említett Barok-kal szomszédos lakosok voltak: vagyis a *szentgyörgyi* jobbágyok, a *fejérvári* polgárok, a

csóri és *mohai* lakosok, míg a szintén birtokháborító *Konth* Miklós fia Miklós kétségtelenül fia lesz azon *Konth* Miklós nádornak,¹² kinek birtokában találjuk 1364. *Bátorkő* várát, melynek tartozékai között pedig ott találjuk — többek közt — a mi „Barok”-unkkal szomszédos *Millárt* (= *Milér* = *Mélyér* = mai *Mellár*, eredetileg bizonyára a mai *Barok-völgy* neve!) és *Kútit* (ma *Bakonykúti*), a közeliék közül pedig *Csórt* és *Gyónt* is stb. De meg a *Konthoktól* származó *Ujlaki*- (Palotai- v. palotai Bánfi-) család bírta később is — még a XV. szd. végén is — *Palota* (ma *Várpalota*) várát (helyesebben (vár) palotáját) is, amely szintén közel fekszik a mi *Barok*-unkhoz. Ez a *Konth* Miklós fia Miklós — talán épen a közeli *Bátorkő* várából — háborgatta 1391. a fejérvári keresztesek nevezett birtokait!

Az általam rögzített helyen fekvő *Barok*-nak ma is közvetlen szomszédjai *Iszka-szentgyörgy*, *Csór* és *Moha*, míg *Székesfehérvár* annak közeli, de mégis közvetett szomszédja. Kétségtelenül ezek a körülakó szomszédok háborgatták a kezük ügyébe eső, közeli *Barok*-ot és nem a tőlük légvonalban is vagy 40 km.-nyire fekvő mai Ó- és Új-Barok-ot, melyek létezéséről különben a XIV. és XV. szd.-ból nincsenek is adataink, minthogy jóval későbbi — bizonyára XVIII. szd.-beli — település lehet!

Ugyanilyen világosan bizonyítanak a XV. szd.-beli adatok is a mi *Barok*-unk fekvésére vonatkozólag. Ugyanis *Szaszinek*-nél olvashatjuk,¹³ az ide csak 8 km.-nyire fekvő *Bodajk* történeténél, hogy *Gúthi Ország* János, a (székes)fehérvári keresztes loyakok főnöke, a *bodajki erdőrészt* a csatikai pálosoknak írta át. Ezért

¹¹ Az *Iszka* név minden bizonnyal a szláv *Szka*, *szkala* = szikla névből származik. *Iszka-szentgyörgy* mellett ma is megvan az annak nevet adó *Iszkahegy* (262 m.) és a Cuhavölgyben, Zircztől é-ra is találunk egy dachsteinmész-szikiálkból felépített, *Iszka* nevű hegyet (468 m.)

¹² Lásd : 9.

¹³ Magyar Sion, II. 1864. 118 – 119.

Ország, Rozgonyi Jánost és Rajnadot, a *Bodajk-folyón* levő malomtól, a fehérvári keresztesek ellenben az egész *bodajki telek* használatától eltiltják a csáktai remetékét 1460. Ugyancsak tiltakoztak a fehérvári keresztesek bizonyos, a *baroki határkövek* (melyeket Gúthi Ország János készített) közé eső *pusztának* (*praedium*), Battyáni Alapi András és fiai, István és Benedek javára történő elidegenítése miatt. 1460. pedig Csánki szerint is (p. 361.) a battyáni Alapi-család bírta *Mohát* és így érthető meg, hogy a közeli *Moháról* ők — mint közeli birtokosok — idegenítették el a *baroki határkövek* közé eső puszta, akárcsak már 1391. is a *mo-hai* lakosok.

Ami végül a „*Barok*” név származását és jelentését illeti, Nagy Géza szerint¹⁴ régi magyar személynév, mely nyilván a zsidó *Barukh* névnek felel meg. Hogy voltak ilyen neveink, az kitűnik abból, hogy némelyiknél kimutatható a valódi héber forma, ellentétben az olyan ó-testamentomi nevekkal, melyeket a kereszténységgel együtt latinosított alakban vettünk át; ilyen az *Eliach* név, melynek martirológiumi változata *Elűs* s ebből *Illés*, vagy a keleti kereszténységnél *Ilias* s ebből a délszlávoknál *Ilia*, nálunk *Ilia* vagy *Illye*, ezek mellett azonban előfordul az *Eliach* forma is.

A *Barok* nevet a Csák-nemzetség bihari ágának tagjai viselték; az oklevelek *Baroch*, *Barch* és *Baarch* alakban írják s rendszerint *Barcs*-nak szokták olvasni; a fehérmegyei *Barok* község azonban, mely a Csák-nemzetség ősi birtokterületén fekszik, arra mutat, hogy a *Barcs* névvel nem szabad összezavarni!

Nagy Géza természetesen még nem ismerte a mi *Barok*-unkat, hanem az

ő *Barok*-ja alatt bizonyára szintén a mai Ó- és Új-*Barok* értendő, mint Csánkinál és Károlynál. Azonban itt utalnom kell arra, hogy a mi *Barok*-unk területe és távolabbi környéke is — mint általában a közeli *Vértes* (v. ö.: Csákvár, Csákvár), meg a *Bakony* igen jelentékeny része — sőt talán nagyobbik fele (?), szintén a Csák-nemzetség ősi birtokai közé tartozott és ezért majdnem egészen bizonyosnak vehetjük, hogy a Csák-nemzetségnek nemcsak a *bihari* ága, de a *bakonyi* (*Dudari*-) ága is viselhette a *Barok* nevet és hogy a mi *Barok* helynevünk is az itt birtokos Csák-nemzetség valamelyik, eddig ismeretlen *Barok* nevű tagjáról kaphatta maig fennmaradt, ősi magyar nevét!

Dornyay Béla.

Oslo — Krisztiánia. 1925 január hó 1-étől tudvalevőleg a norvég főváros nevét is megváltoztatták Krisztiániáról (helyesebben Christianiáról) — Oslo-ra. Ennek az átkeresztelésnek mélyreható okai voltak, — egyrészt történelmi, másrészt nemzeti. A Krisztiánia városnévnek mindössze 300 éves multja van, míg Oslo, mint Norvégia régi fővárosa, csaknem 1000 esztendőse elnevezés. Krisztiánia oly név, amelyet a fővárosnak idegen uralkodó adott a maga emlékének megörökítésére, míg Oslo régi norvég név. Lehet, hogy Krisztiánia után rákerül a sor Bergenre, Trondhemre, Ferederikshaldra, a Spitzbergákra, amelyeket a jövőben Björgvin, Nidaros, Halden, Svalbard¹ néven fog ismerni a geográfia.

A norvég főváros átkeresztelése arra indított három bolgár filológust, hogy Oslónak szláv eredetét keressék. Egyikük, Zlatarski professzor a „*Slobodná Reč*” folyóiratban megje-

¹⁴ Pallas Nagy Lexikona, II. 669. Bp. 1893.

¹ Ez utóbbi már meg is történt. Szerk.

lent cikkében Harald Haardraade norvég király életét és délen átélt kalandjait ecseteli s azt akarja bizonyítani, hogy Oslo tulajdonképpen a király ifjúkorából való szentimentális emlék. Harald, szerinte, beleszeretett Oslava bolgár hercegnőbe s róla nevezte volna el a várost, amelyet alapított s amely később Norvégia fővárosa lett.

A norvég szaktudósok azonban csakhamar kimutatták, hogy ez teljesen téves magyarázat. Magnus Olsen professzor nyilatkozata szerint, ha nincsenek is történelmi bizonyítékok azon elmélet alátámasztására, hogy az Oslo név Harald Haardraade Konstantinápolyba érkezése előtt (1040 körül) már ismert volt, támpontot lehelhetünk föl mégis a német *Anslo* elnevezésben az 1000. év előtti időből. Eszerint az „oslo“ a „major“, „gazdasági udvar“ ősrégi norvég elnevezése. Ezt bizonyítja parallelszava, a „veglo“ is Hadelandból ugyanazzal a szövegződéssel. A skandináv tudósok előtt pedig már rég tudott dolog volt, hogy az udvar, a „major“ ezen norvég elnevezése sokkal régiebb, mint Harald déli utazásai.

Podhradzky György.

A Parlagcsa flórájából. Múlt számban érdekes részleteket olvastunk a Bodrogköz hajdani képéről és a lakosság ősfoglalkozásáról. E tanulmánnyal kapcsolatban szabadjon a kérdés botanikai vonatkozásairól pár szót szólnom. A bodrogközi, egykor hatalmas lápok majdnem egyetlen maradványaként ma is meglevő cigándi terjedelmes „Parlagcsa“ lápban, ahol máig megmaradt a terület ősfiorájának jellege, alkalmam volt csolnakon bemenni tanulmányozni azt a pompás ősnövényzetet, amit a nádasok és gyékényesek közti víztükrön a

nálunk ma már mindinkább ritkuló kolokán (*Stratiotes aloides*) számos más, ritkább vizinövénnyel együtt. Ilyen ritkább vizinövények a Parlagcsában a rucaöröm (*Salvinia natans*), a ritkábbik tócsagáz (*Ceratophyllum submersum*), a *Najas major*, a rence (*Urticularia vulgaris*), a süllőhinár (*Myriophyllum verticillatum*), a *Potamogeton natans*, a *P. lucens* (és a f. *acuminatus* nevű alakja), a *Riccia fluitans*, a *Ricciocarpus natans*, a parton a *Veronica scutellata* stb. Az előbbieket dús hinár-vegetációt alkotnak, amit a nép „gyöszön“ vagy „gyöszöny“ névvel jelöl és amittől a csatornát meg kell tisztítani, hogy a víz lefolyását ne akadályozza.

A Parlagcsa flórája figyelemreméltó, nemcsak mint az ősfiora maradvéka, de már csak azért is, mert a Bodrogköz lápjait, sajnos, növényzeti szempontból kevésbé kutatták s mindössze néhány Tokaj vidékéről való régi botanikai adatunk van, melyet csak pár feljegyzéssel egészített ki Chyzer K. a nagyrozvány melletti lápok flórájáról.

A lápvidéki lakosok életével a lápok növényzete szoros kapcsolatban van. Leginkább látható ez a kolokánnál. Cigánd mellett ugyanis van egy terület, ami ma szántóföld, valaha láp volt s amit ma is „kolokányos“-nak neveznek. Hogy az elnevezés ősi, bizonyítja az is, hogy tényleg oly területre vonatkozik, ami hajdan láp volt, tehát nem homokhátra (itteni szóval élve nem „gorsó“-ra, nem „gerind“-re, nem „gorc“-ra), vagyis egykori szigetre alkalmazták.

A kolokányos elnevezés is bizonyítja tehát, hogy a kolokán valaha a lápokkal együtt sokkal elterjedtebb volt, mint ma.

Boros Ádám.

A M. Kir. Áll. Térképészet kiadásában

Új történelmi iskolai atlaszok és fali térképek

jelennek meg.

**Szerkesztették: Barthos Jndár áll. reálgimn.
igazg. és dr. Kurucz György áll. reálisk. tanár.**

Az atlaszok és a fali térképek a fő- és a középfokú, valamint a szakiskolák számára készülnek. Az Atlasz I. rész: a magyar történelmi sorozat, mely mindenféle iskolában használható, folyó év augusztus havában kerül a könyvpiacra. Tartalma 24 magyar történelmi vonatkozású térkép, 32 lapon. A megfelelő fali térképek ugyanakkor sorozatosan fognak megjelenni.

A II. rész: (a világtörténelmi sorozat) 3 füzetben később jelenik meg.

A térképek a történelem minden fontos korszakát ábrázolják. Nemcsak századok, hanem korszakalkotó események szerint nyújt áttekintést, és ahol szükséges, ott még mellék-térképekkel is érthetőbbé teszi a területi változásokat. Eltérően a régi történelmi atlaszoktól, mindent színekkel domborít és a nomenklaturát a könnyebb áttekinthetőség szempontjából a legszűkebb keretekre szorítja.

Kiállítása nyomdai szempontból minden eddig megjelent történelmi atlaszt felülmúl. (Mintalap jelen hirdetéshez mellékelve.)

**Minden érdeklődés KÓKAI LAJOS könyvkereskedésének
térképészeti osztályához intézendő: B U D A P E S T,
IV., Kammermayer-u. 3. Telefon 74—94.**

Szaktanároknak mutatvány példányt ingyen küld.

FÖLD ÉS EMBER

(Earth and Man)

Hungarian Anthropogeographical Review

Contents for June 1926:

	Page
<i>Ancient Czechish settlements in Hungary</i> By Joseph Ernyey	65—86
Giving records of the settling of Czechish people in Northern Hungary by Hungarian Rulers since the XI. century.	
<i>The reconstruction of the town of Pest after the Turkish rule</i> By Albert Gárdonyi	87—111
Treating the history of the reconstruction of the eastern portion of Budapest under the rule of the Habsburgs after the reconquering from the Turkish army on the 21. September 1686.	
<i>Geographical Review</i>	112—122
L. Zoltai: Ancient settlements in the vicinity of the town of Debrecen (Zs. Bátky). — L. Zoltai: Disappeared villages and forgotten ancient placenames in comitat of Hajdu (Zs. Bátky). — Sir Aurel Stein: The effect of geography of In- land-Asia on history (Zs. Szakáll). — Ö. Bog- dánffy: The hidrology of the Hungarian Great Plain (Zs. Szakáll). — J. Tulogdy: The geology of Transylvania (A. Borbély). — R. Rapaics: Plant's association (A. Boros). — J. Barthos and Gy. Kurucz: New historical school-atlases and maps (Histrocus). — Fr. Machatschek: Län- derkunde von Mitteleuropa (G. Schilling).	
<i>Geographical Record</i>	123—128
Csalló (Zs. Bátky) Explaining an old Hungarian placename. — Harossziget (Zs. B.). — Barok (B. Dornyay). Dealing explanation of Hungarian placenames. — Oslo—Kristiania (Gy. Podh- radszky). — — The flora of Parlagcsa (A. Bo- ros). — It deals with the flora of the Great Hungarian Plain's marches.	

Published Quarterly by The Anthropogeographical Section of the
Hungarian Ethnographical Society (Szeged)

Price, \$ 0.40 a number — \$ 1.50 a year.